

Petar Korunić

Nacija i nacionalni identitet: uz porijeklo i integraciju hrvatske nacije¹

1. Predmet rasprave

»Prema uobičajenoj formuli stav identiteta glasi: $A=A$. Taj stav važi kao vrhovni zakon mišljenja. Za koji trenutak ovaj ćemo stav pokušati promisliti. Jer s njime bismo htjeli iskusiti što identitet jest.(...) Kao zakon mišljenja stav važi samo ako je on zakon bitka, koji glasi: svakom biću kao takvom pripada identitet, jedinstvo sa samim sobom.«

M. Heidegger, *Stav identiteta*, u: *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*, Zagreb 1996.

1. a) Fenomen etničkog i nacionalnog identiteta

Svaku raspravu o naciji, te o etničkom i nacionalnom identitetu, i o društvenom identitetu uopće, otežavaju ozbiljne terminološke poteškoće. Zato, upuštajući se u istraživanje fenomena tih identiteta upoznajmo najprije dva bliska a ipak različita pojma i entiteta²: prvo, pojam/entitet **etnički**,³ koji stoji uz etničke skupine, etničke zajednice i etnički identitet i, drugo, pojam/entitet **nacionalni**,⁴ koji nastaje uz naciju, nacionalnu zajednicu, nacionalizam i nacionalni identitet. Za ovu je našu raspravu važno da uočimo razliku između ta dva pojma i entiteta (etničkog i nacionalnog) kao i te dvije zajednice (etničke i nacionalne) i ta dva kolektiviteta i identiteta (etničkog i nacionalnog). Na njima je izgrađena cjelokupna povijest čovječanstva. Na njima je konstruirana kulturna i etnička raznolikost (pluralizam) kod svakog naroda, unutar svake države i svake političke zajednice. Ti su pojmovi i entiteti (etničke grupe i nacionalne zajednice), ta stanja i ti odnosi (i etnički i nacionalni) neobično važni i za povijest hrvatskog naroda, od srednjega vijeka do suvremenosti. Na tim stanjima i odnosima i na toj spoznaji gradimo znanstvene modele i naučna istraživanja.

Prvo, nema sumnje da su i *etničke grupe*⁵ i *etničke zajednice* (etnije)⁶ i *etnički identiteti* trajno vezani uz povijest čovječanstva: uz čovjeka i odnose među ljudima. Nalazimo ih u svim regijama svijeta i u svim razdobljima, od prapovijesti sve do suvremenosti. Od kada

¹ Ovu raspravu ne možemo objaviti u cjelini, jer je vrlo opsežna. Ovdje donosimo prvi dio, gdje se bavimo teorijskim problemima identiteta. U drugom dijelu, koji će odmah slijediti u istom časopisu, raspravljamo o tipovima društvenih, etničkih i nacionalnih identiteta u Hrvatskoj u 19. stoljeću.

² **Entitet** (lat. *entitas*, *ens*: biće i *esse*: biti): koji jest, bitnost, suština, biće ili cjelina nečega što postoji.

³ Pridjev **etnički** i imenica **etničnost** i/ili **eticitet** (od grč. *ethnos* – narod): sve ono što se odnosi na narod i narodnost ili ukupnost svojstava koje čini pripadnost jednoj etničkoj grupi i/ili zajednici.

⁴ Pridjev **nacionalni** i imenica **nacionalnost** (od nacija): koji pripada naciji, koji se odnosi na naciju.

⁵ **Etnička grupa** (engl. *ethnic group*, hrv. *etnička grupa*): **etnička skupina**; česti pojam u društvenim znanostima (engl. i američkim), a označuje **skupinu ljudi** koji dijele zajednički identitet na temelju iste kulture, tradicije, religije, povijesti, »sudbine«, istog jezika, etničkog porijekla i drugih osobina.

⁶ **Etnija** (frnc. *ethnie*, tal. *etnia*, engl. *ethnic group*): cjelovita etnička zajednica, utemeljena na zajedništvu etnosa, osobitim vrijednostima i na povijesnom kontinuitetu; etnije imaju osobitu etničku svijest (identitet) i ime pod kojim se prepoznaju (etnonim); u sastavu etnije mogu se nalaziti sub-etnije i sub-etničke grupe koje dijele temeljne vrijednosti i značajke etnije unutar koje se nalazi.

znamo za povijest čovječanstva, o čemu svjedoče i arheološki nalazi i materijalna kultura i mnogi pisani dokumenti i cjelokupni povijesni razvitak, svugdje nailazimo na kulturnu i etničku raznolikost. Prema tome, kulturna i etnička raznolikost (pluralizam) nije danas ništa novo. To nije sudbina samo suvremenog svijeta i društva.⁷ Suvremeni svijet (čovječanstvo unutar i preko globalnih sistema) pokušava tome samo drugačije pristupiti i nastoji pronaći, unutar post-modernog svijeta, način organizacije suživota koji bi se osnivao na etničkoj raznolikosti.

To dakle stanje (etnička i kulturna raznolikost i društveni pluralizam) postoji u prošlosti i u suvremenom svijetu. Teško je naći neku užu regiju ili državu na Zemlji koja je bila ili jest etnički posve čista i homogena. Pritom polazimo od teorema, koji je lako dokazati, da su etničke zajednice (prvobitne proto-etnije i etničke grupe ili skupine) i etnički identiteti po svom postanku starije povijesne pojave od nacije i nacionalnog identiteta. Jer su *nacije*, kao cjelovite organizirane nacionalne zajednice, i *nacionalni identiteti* (kao kolektiviteti) *moderni fenomeni* koji se izgrađuju i transformiraju u epohi Moderne i modernog društva.

Razvitak i izgradnja jednog (moderne nacije) ovisi o razvitku drugoga (građanskog društva). Štoviše, i nakon izgradnje moderne nacije u 19. i 20. stoljeću, unutar njezine cjelovite političke zajednice i moderne nacionalne države – unutar njezina posve novog političkog, kulturnog i ekonomskog sistema – postoje i dalje se izgrađuju i sub-etnije⁸ i sub-kulture i etnički identiteti.

Drugim riječima, i *etnije* i *etničke grupe* i *etnički identiteti* (kako na razini organizacije sub-zajednica tako i sub-etnija i sub-kultura i ujedno na razini osobnog i grupnog i kolektivnog identiteta) stalno se mijenjaju i transformiraju i u suvremenom svijetu, u epohi Moderne⁹ i modernog društva: u procesu modernizacije nastaje njihova moderna organizacija, nastaju i izgrađuju se novi/moderni društveni sistemi, što sve zajedno (i organizacije i novi društveni sistemi) utječe na promjenu njihova identiteta. O tome postoji obimna građa i danas golema literatura.¹⁰

Tako je bilo i na etničkom, političkom i državnom prostoru hrvatskog naroda u svim razdobljima u prošlosti, od njegova doseljenja na teritorij rimske Dalmacije do danas.¹¹ Na primjer, u 19. i 20. stoljeću, u razdoblju izgradnje modernog društva i moderne hrvatske nacije, unutar hrvatskih pokrajina, uz hrvatski narod koji se na tom prostoru i organizirao i razvijao (u tijeku organiziranog nacionalnog i političkog pokreta) kao dominantna etnija,¹² tj. kao homogena i cjelovita moderna nacija, postoji više sub-etnija i sub-etničkih grupa i njihovih sub-kultura: srpska, češka, slovenska, talijanska, njemačka, austrijsko-njemačka, slovačka, židovska, mađarska, rumunjska, romska i druge. Sve zajedno (i hrvatska etnija, tj. hrvatski

⁷ **Suvremeno društvo** i/ili **moderno društvo**: utemeljeno je na modernim **sistemima** građanskog, civilnog, kapitalističkog, industrijskog i post-industrijskog društva, koje se izgrađuje u 19. i 20. stoljeću, u epohi Moderne. O društvu i društvenim sistemima vidi dalje u tekstu ove rasprave.

⁸ **Sub-etnija**: u sastavu i etnije (kao cjelovite etničke zajednice) i dominantne ili makro-etnije (šire narodne ili nacionalne zajednice) nalaze se više sub-etnija, sub-etničkih skupina i sub-kultura.

⁹ **Modernost** i **napredak** na svim područjima života u suvremenom svijetu ostvaruje se u *epohi Moderne* i *modernog društva*. Ta epoha traje od kraja 18. do kraja 20. stoljeća. Moderno društvo se izgrađuje u procesu dugoga trajanja nakon sloma feudalizma. Globalne društvene sisteme oblikuje i moderno i građansko i civilno i kapitalističko i industrijsko i post-industrijsko društvo.

¹⁰ Anderson 1990; Gellner 1994; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Janjić 1987; Jenkins 1997; Jenkins (Dženkins) 2001; Lerotić 1984; Smith 1979; Smith 1983; Smith 1991; Korunić 1999; Korunić 2000.

¹¹ Budak ur. 1995; Skok 1934; Skok 1950; Šišić 1923; Šišić 1925; Grafenauer 1966; Suić 1995; Klaić 1971; Klaić 1930 i 1991; literatura i izvori u tim radovima.

¹² **Dominantna etnija**: na određenom prostoru, unutar šire regije, izgrađuje se dominantna i/ili šira makro-etnija (kao narodna ili nacionalna zajednica) unutar koje postoji više sub-etnija i sub-kultura.

narod i sve druge sub-etnije na tom prostoru) čine stanovništvo Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije).¹³ Svi zajedno (i hrvatski narod i njegova kultura i sve sub-etničke grupe i njihove sub-kulture u hrvatskim pokrajinama) tvore kulturnu i etničku raznolikost (pluralizam) i nalaze se u vrlo složenoj kulturnoj, društvenoj i socijalnoj interakciji: unutar kulturnog i društvenog pluralizma.

Vrlo je bio složen odnos između hrvatskog naroda, kao dominantne etnije, i drugih sub-etničkih grupa i sub-etnija. Njihove višestruke međusobne odnose i veze – a napose kulturne, etničke, privredne, političke i socijalne interakcije – još uvijek nismo temeljito istražili, a svakako ne s gledišta suvremenih znanstvenih modela i teorija, ne i s interdisciplinarnog gledišta.¹⁴

Drugo, i *nacije* i *nacionalne zajednice* i *nacionalni identiteti*, kao suvremene povijesne pojave, moderni su fenomeni. Nastaju i izgrađuju se, tijekom stalnih socijalnih promjena i procesa dugoga trajanja, u epohi *Moderne* i *modernog društva* (i građanskog i civilnog i kapitalističkog i industrijskog i post-industrijskog) ne samo kao individualni i grupni identiteti nego prije svega kao moderni *nacionalni kolektiviteti* i ujedno kao *kolektivni identiteti*. I jedno (*moderne nacije*) i drugo (*moderni etnički i nacionalni identiteti*) i treće (*moderni etnički i nacionalni kolektiviteti*) i četvrto (*kolektivni identiteti*) pojavljuju se u Evropi krajem 18. stoljeća, s nastupom epohe Moderne i početkom ostvarenja njezina projekta, a izgrađuju se, oblikuju i neprekidno mijenjaju tijekom 19. i 20. stoljeća.¹⁵ To je razdoblje kada europski narodi, unutar modernog društva, ostvaruju napredak na svim područjima života, brže nego li ikada do tada, stvaraju nove nacionalne vrijednosti i tragaju za višestrukim društvenim identitetima, koji nastaju u procesu konstrukcije. To je proces stalnih društvenih i nacionalnih promjena, ali i socijalnih, etničkih i nacionalnih suprotnosti, koji još uvijek nije završen.¹⁶

Prema tome, u epohi Moderne i modernog društva, od kraja 18. do kraja 20. stoljeća, nastaju i izgrađuju se, razvijaju i neprekidno transformiraju: i moderno društvo i društveni identiteti uopće, i moderna kultura i kulturni identiteti, a napose moderna nacija (kao nacionalna zajednica organizirana na sustavima i vrijednostima modernog društva) i moderni nacionalni identiteti i moderni kolektiviteti i kolektivni identiteti, ali i etničke grupe i sve etnije i etnički identiteti.

U tom smislu, etničke i nacionalne identitete, kao dio mnogo širih društvenih identiteta, možemo promatrati kao *istraživačko područje* ali i kao *znanstveni model* koji nam služi za orijentaciju u proučavanju društvenih odnosa (socijalnih, etničkih, nacionalnih, kulturnih, vjerskih, političkih, privrednih itd.) u pojedinim sredinama u suvremenom svijetu. Ujedno nam etnički i nacionalni identiteti služe za bolje upoznavanje izgradnje suvremenih etnija, svih sub-etnija i sub-etničkih grupa, a napose za istraživanje porijekla i izgradnje naroda i moderne nacije i njihovih međusobnih odnosa, za istraživanje etniciteta,¹⁷ te društvene, kulturne i etničke raznolikosti (pluralizma) u Novom vijeku. Pritom, kako rekosmo, valja imati na umu da ta

¹³ O tome: Gross-Szabo 1992; Suppan 1999.

¹⁴ Najtemeljitiše su istraženi Slovenci (i slovenska etnija) i Srbi (i srpska etnija) u Hrvatskoj, te hrvatsko-slovenski i hrvatsko-srpski odnosi. Nužno je nastaviti ta istraživanja.

¹⁵ O epohi *Moderne* i *modernog društva* dalje u tekstu; usp. o tome: Berger 1979; Domenach 1986; Habermas 1988; Kalanj 1994; Lyotard 1979; Lyotard 1982; Kemper 1993; Klotz 1984; Korunić 2000; Koslowski 1986; Lijphart 1992; Maritain 1992; Supek 1996; Vattimo 1985; Welsch 1987.

¹⁶ Alter 1985; Anderson 1990; Gellner 1994; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Janjić 1987; Lerotić 1984; Seton-Watson 1980; Smit 1979; Smith 1991; Korunić 1997; Korunić 1999; Korunić 2000.

¹⁷ **Etnicitet** (grč. *ethnikós, éthnos* – narod; engl. *ethnicity*, franc. *ethnité*, hrv. *etničnost, narodnost*) izražava pripadnost narodu i etnijama uopće ili opće svojstvo etnosa; etnicitet (etničnost) je dakle ukupnost sadržaja i vrijednosti u vezi s etnosom, sve što se vezuje uz narod i narodnost.

društvena, kulturna i etnička raznolikost, da tzv. kulturni i društveni pluralizam, nije danas ništa novo, da taj pluralizam postoji u svim vremenima, razdobljima i epohama i na svim prostorima na Zemlji, ali da su sada, u Novom vijeku, i unutarnja organizacija etnija i njihovi međusobni odnosi posve drugačiji. Sada sve etnije (i narod i nacije) imaju i drugačiju društvenu organizaciju (osnovanu na pod-sustavima modernog građanskog društva) i stoga drugačije društvene sisteme i drugačiju ulogu u modernom društvu i stvaraju posve drugačije vrijednosti na svim područjima života i time konstruiraju posve drugačije etničke i nacionalne identitete, koji se nalaze, kao i društvo i društveni sistemi u cjelini, u neprekidnim promjenama.¹⁸

1. b) Znanstveni problemi istraživanja

Kada je međutim riječ o hrvatskim prostorima valja kritički da odgovorimo na slijedeća pitanja. Da li su društvene znanosti kod nas temeljito proučile izgradnju tih modernih fenomena: i izgradnju moderne hrvatske nacije (kao cjelovite i jedinstvene nacionalne zajednice unutar modernog građanskog društva) i hrvatskog nacionalnog identiteta i nastanak nacionalnog kolektiviteta? Da li smo na tom prostoru (etničkom, političkom i državnom) istražili višestruke društvene identitete (tzv. »društveni pluralizam«) u njihovoj međuovisnosti i ujedno kulturnu i etničku raznolikost (kulturni i etnički pluralizam) u prošlosti? Ne, još nismo utemeljili ta istraživanja. Još uvijek nemamo odgovore na osnovna pitanja vezana uz problem porijekla, strukture i razvoja etničkih i nacionalnih identiteta. Još uvijek te fenomene nismo istražili na razini suvremene znanosti. I uza sve brojne radove koji se dotiču tih problema, mi se ipak danas nalazimo na početku znanstvenih istraživanja o tome.¹⁹

Nema sumnje da ni jedna povijesna pojava u našoj prošlosti, napose kada je riječ o 19. i 20. stoljeću, nije izazvala toliko lutanje, ideoloških sukoba i spoznajnih neizvjesnosti kao što je određenje identiteta (»osobnosti«) Hrvata, hrvatskog naroda i napose porijekla i izgradnje moderne hrvatske nacije. S tim u vezi, ni o jednoj povijesnoj pojavi u društvenim znanostima, a napose povijesnim znanostima koje proučavaju različita područja iz povijesti hrvatskog naroda od prapovijesti do suvremenosti, nije iskazano toliko istraživačkih lutanja kao što je to učinjeno u proučavanju formiranja i integracije moderne hrvatske nacije, izgradnje njezina višestrukog društvenog i nacionalnog identiteta (jezičnog, kulturnog, obrazovnog, političkog, državnog, državno-pravnog, vjerskog itd.) a posebno u određenju odnosa hrvatske nacije spram njezine okoline: spram drugih etnija, naroda, nacija i kultura na prostoru srednje i jugoistočne Europe.²⁰

Sve dakako ovisi o tome kako i na koji način promatramo izgradnju moderne nacije i konstruiranje njezina identiteta unutar kulturne i etničke raznolikosti. U većini se slučajeva polazi od gledišta da ideja nacije, te nacionalna svijest i nacionalizam prethode naciji i da ideje i ideologije (»nacionalno-integracijske ideologije«) bitno utječu na formiranje hrvatske nacije. Ali u tom slučaju, kada je riječ o 19. stoljeću, kada nastaju osnove moderne hrvatske nacije, taj stav/model izaziva silne probleme. Jer u tom razdoblju, uz hrvatski nacionalni program i hrvatsku nacionalnu ideju, uz hrvatstvo, suvremenici zastupaju ideje ili ideologije ilirstva, južno-slavenstva, slovinstva, austro-slavizma, slavenstva, te različite pravce pravaštva,

¹⁸ O tome: Smith 1979; Smith 1991; Smit 1998; Jenkins 1997; Dženkins 2001; Poutignat i Streiff-Fenart 1995; Putinja i Stref-Fenar 1997; Barth 1969. i opsežnu literaturu u tim knjigama.

¹⁹ Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1999; Korunić 2000.

²⁰ Usp. o tome: Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1994; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999a; Korunić 1999b; Korunić 2000; Stančić 1980; Stančić 1985; Stančić 1989; Stančić 1998; Stančić 1999; Gross 1981; Gross 1985; Gross – Szabo 1992; Rihtman Augustin 2001; Hodge-Grbin 2000; Solar 1998. i literaturu u tim radovima.

narodnjaštva, liberalizma, konzervativizma, klerikalizma, unionizma, federalizma, socijal-demokratske ideje itd. Zastupaju dakle različite ideologije i programe i konstruiraju različite društvene identitete. Istodobno postoje i izgrađuju se brojni etnički identiteti u Hrvatskoj: identiteti sub-etničkih grupa i sub-etnija i sub-kultura. Ako međutim imamo na umu rezultate povijesne i društvene znanosti uopće, napose kada je riječ o određenju izgradnje moderne hrvatske nacije (kao nacionalne zajednice u građanskom društvu) i nacionalnog identiteta u spletu svih tih ideologija i tzv. nacionalnih svijesti, onda je sigurno da taj problem još uvijek nismo i ne možemo riješiti. Problem je još složeniji ako polazimo od gledišta da su i nacionalna svijest i nacija kao kolektivitet i razni nacionalizmi i nacionalni identiteti trajne i nepromjenjive povijesne pojave, stvorene jednom za sva vremena.²¹ U tom se slučaju nalazimo na području ideologije, ali ne i na području znanstvenih istraživanja i kritičke znanosti o izgradnji i naroda i moderne nacije i nacionalnih identiteta.

Zato je nužno da damo još preciznije odgovore na već donekle postavljena pitanja. Prvo, da li su u hrvatskoj historiografiji, ili u drugim društvenim znanostima, provedena istraživanja društvenog, kulturnog, etničkog i nacionalnog identiteta na hrvatskom prostoru? Drugo, da li postoje temeljita istraživanja tog višestrukog identiteta u svim razdobljima povijesti hrvatskog naroda? Treće, da li smo temeljito istražili porijeklo i izgradnju moderne hrvatske nacije kao cjelovite nacionalne zajednice? Četvrto, koliko smo i kako o tome raspravljali? Ovdje ukratko o tome.²²

Pojava fenomena etničke obnove u suvremenom svijetu – i trajno prisustvo etničkih i nacionalnih promjena, suprotnosti i sukoba (i socijalnih i etničkih i nacionalnih) na svim prostorima u prošlosti i u suvremenosti – i s tim u vezi trajno prisustvo problema istraživanja fenomena nacije i nacionalizma, potaklo je mnoge istraživače u društvenim znanostima u mnogim sredinama u svijetu da svestrano prouče fenomen (porijeklo, izgradnju, razvoj i obnovu) etničkog i nacionalnog identiteta: njegove osnove, strukture, sadržaje, elemente i funkcije. Ta je tema postala veoma aktualna i, po mišljenju mnogih istraživača, danas prijeko potrebna. Literatura o tome je obimna, napose na području sociologije, antropologije, politologije, etnologije, filozofije, povijesti i povijesti književnosti.²³

U suvremenoj je hrvatskoj povijesnoj znanosti – i historiografiji i etnologiji i povijesti umjetnosti i kulturnoj historiji i povijesti književnosti i lingvistici i povijesti prava i na drugim područjima koja proučavaju povijest hrvatskog naroda – međutim taj problem (istraživanja društvenog, etničkog i nacionalnog identiteta na hrvatskom prostoru u prošlosti) gotovo posve izostao. Kada je riječ o historiografiji, to najbolje pokazuje Prvi kongres hrvatskih historičara. Glavna tema tog Kongresa, koji je održan krajem 1999. i (u nastavku) početkom ljeta 2000. godine, bila je: *Hrvatski nacionalni i državni identitet i kontinuitet*. Od svih referata samo su četiri imala u naslovu riječ identitet, dok je samo jedan raspravljao o problemu identiteta, ali i to uzgred i simbolično. Problem istraživanja etničkog i nacionalnog identiteta nije ni postavljen. O glavnoj temi Kongresa (o hrvatskom nacionalnom identitetu i ujedno o etničkom i društvenom identitetu na hrvatskom prostoru u prošlosti) nije se dakle raspravljalo. Još gore je stanje u suvremenoj hrvatskoj historiografiji, jer u njoj ne nalazimo, ni za jedno razdoblje iz povijesti hrvatskog naroda, od srednjega vijeka do suvremenosti, sistema-

²¹ Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 2000; Stančić 1999.

²² Ova je rasprava u cjelini dio opsežnijih istraživanja o naciji uopće, o porijeklu i integraciji hrvatske nacije, te o društvenom, etničkom i nacionalnom identitetu u Hrvatskoj u prošlosti.

²³ O tome: Alba 1990; Alter 1985; Anderson 1990; Barth 1974; Brass 1991; Gellner 1998; ur. zbornika (*Nationale und kulturelle Identität*) Giesen 1991; Hobsbawm 1993; Jelavich 1992; Korunić 2000; Lerotić 1984; Plessner 1997; Smith 1983; Smith 1986; Smith 1991; Smith 1998; ur. zbornika (*Zur diskursiven Konstruktion nationaler Identität*) Wodak 1998. i literaturu u tim knjigama.

tska i kritička istraživanja o problemu etničkog, nacionalnog i višestrukog društvenog identiteta. Danas je nužno, na razini svjetskih znanstvenih modela i suvremene teorije, utemeljiti ta svestrana istraživanja.²⁴

Pa ipak, iako se u pogledu istraživanja društvenog, etničkog i nacionalnog identiteta na hrvatskom prostoru, s gledišta povijesnih i društvenih znanosti uopće, nalazimo gotovo na početku, ipak o tome imamo kako dovoljno povijesnih izvora tako i predradnji. Jer tom je problemu, u traganju za identitetom i porijeklom »imena Hrvata i hrvatskog naroda«, posvetila veliku pažnju već prva generacija hrvatskih historičara: F. Rački, I. Kukuljević, M. Mesić, Vj. Klaić, T. Smičiklas, F. Šišić i drugi.²⁵ To traganje nastavljaju zapravo sve generacije historičara. Uz to valja imati na umu dosadašnja obimna istraživanja na području hrvatskog jezika, književnosti, povijesti, arheologije, etnologije, povijesti umjetnosti itd. Na tim je različitim područjima mnogo postignuto, ali ne i s gledišta društvenog, etničkog i nacionalnog identiteta i time s gledišta suvremenih istraživanja porijekla, izgradnje i razvoja: etničkih zajednica, naroda i narodne zajednice i moderne hrvatske nacije.

No ipak je u zadnje vrijeme, kada je riječ o društvenim znanostima danas, nastao određeni pomak u istraživanju etničkog i nacionalnog identiteta, ali ujedno i u istraživanju različitih tipova identiteta uopće. Institut za migracije i narodnosti u Zagrebu organizirao je do sada dva znanstvena skupa (11. lipnja 1997. i 20. ožujka 1999. godine) pod radnim naslovom »Etnički razvitak europskih nacija: Hrvatska – Europa« na kojima su svoja izlaganja imali mnogi istraživači iz različitih područja društvenih znanosti. Njihova su izlaganja objavljena u tri zbornika radova pod naslovima: 1) *Etničnost, nacija, identitet: Hrvatska i Europa*, Zagreb 1998; 2) *Kultura, etničnost, identitet*, Zagreb 1999; 3) *Etničnost i povijest*, Zagreb 1999.

Uz to, pojavila su se još četiri zbornika radova koja govore o tom problemu. Prvo, 1989. godine održan je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu znanstveni skup o *etnogenezi Hrvata*. Radovi s tog znanstvenog skupa objavljeni su zatim u zborniku pod naslovom: *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb 1995. Drugo, hrvatski i slovenski znanstvenici, s različitih područja društvenih znanosti, održali su 1993. godine u Ljubljani znanstveni skup o Slovincima i slovenskoj etničkoj zajednici u Hrvatskoj u prošlosti i suvremenosti. Rasprave s tog znanstvenog skupa objavljene su u zborniku radova pod naslovom: *Slovenci v Hrvaški*, Ljubljana 1995. Treće, mnogi hrvatski i slovenski znanstvenici, s različitih područja društvenih znanosti, održali su 1996. godine u Zagrebu znanstveni skup o Hrvatima i hrvatskoj etničkoj zajednici u Sloveniji. Rasprave s tog znanstvenog skupa objavljene su u opsežnom zborniku radova pod naslovom: *Hrvati u Sloveniji*, Zagreb 1997. Četvrto, u rujnu 1998. godine održan je u Korčuli međunarodni znanstveni skup kao dio projekta Europskog povjerenstva pod naslovom: *Uspostavljanje povjerenja u bivšoj Jugoslaviji. Pomirenje kroz izravno suočavanje i interakciju*. Rasprave (28 autora) s tog skupa objavljene su u zborniku radova pod naslovom: *Europa i nacionalizam. Nacionalni identitet naspram nacionalnoj netrpeljivosti*, Zagreb 2000.

Uz to, objavljeno je još nekoliko zbornika radova u kojima nalazimo vrijednih rasprava o tim problemima. U organizaciji Zaklade *Friedrich Naumann* iz Zagreba (Friedrich-Naumann-Stiftung, Stiftung für liberale Politik) održano je, od studenoga 1998. do 2001. godine, šest međunarodnih znanstvenih skupova pod naslovom: *Dijalog povjestičara/istoričara* u kojima su sudjelovali hrvatski i srpski znanstvenici iz različitih područja. Pod tim naslovom (*Dijalog povjesničara – istoričara*) objavljena su do sada četiri zbornika radova, a u pripremi su još dva.²⁶ U njima se, između ostalog, govori o etničkom i nacionalnom identitetu, o nacionaliz-

²⁴ Temelje za istraživanje etničkih identiteta položio je B. Grafenauer 1966.

²⁵ Usp. o tome: Rački 1861; Rački 1877; Klaić 1873; Klaić 1899; Smičiklas 1882; Smičiklas 1904.

²⁶ Usp. o tome u literaturi: Fleck-Graovac (ur.) 2000–2002.

mu i naciji na prostoru jugoistočne Europe. O istim problemima dijelom govore i dva zbornika radova koji je objavio isti izdavač pod naslovom: *Liberalizam i katolicizam u Hrvatskoj*, Zagreb 1998. i 1999. godine. To su radovi sa znanstvenih skupova koji su održani u Splitu (1998. godine) i Zagrebu (1999.) pod istim radnim naslovom.²⁷

U tim su zbornicima radova objavljene rasprave autora iz različitih područja društvenih znanosti, s različitim i pristupima i znanstvenim modelima i obavijestima. U njima su pokušali aktualizirati suvremeni znanstveni pristup istraživanju: etničkih grupa i manjina, nacionalizama, etničkih sukoba i suprotnosti, porijekla i razvoja nacije, te pitanje etničkog i nacionalnog identiteta. Bez obzira na njihov različiti pristup tom složenom problemu, različite poglede i različite rezultate istraživanja, kao i različitu primjenu znanstvenih teorija i modela, za našu je sredinu to znatni pomak. Ta je široka tema u tim radovima otvorena i aktualizirana. Uz to, u tim se zbornicima radova nalazi obimna literatura za svaki daljnji rad na tom području. Valja nastaviti daljnja istraživanja, jer se na tom području, uza sve to, nalazimo gotovo na početku. Nužno je utemeljiti znanstveni projekt unutar kojeg bi se započelo, s interdisciplinarnog gledišta, sustavno istraživati ti problemi. Nadalje, bilo bi korisno da pokrenemo i znanstveni časopis namijenjen istraživanju etničkih i nacionalnih identiteta na hrvatskom prostoru.

U međuvremenu je E. Kale objavio dvije knjige manjeg opsega pod naslovom: *The Cultural Identity of Croatia* (Zagreb, 1992. godine) i *Hrvatski kulturni i politički identitet* (Zagreb, 1999. godine). Iako imaju stanovitih vrijednosti, ipak te knjige ne donose pomak u proučavanju fenomena nacionalnog kolektivnog identiteta, koji nastaje i razvija se u 19. i 20. stoljeću zajedno s izgradnjom moderne nacije.

1. c) Teorijske i metodološke osnove

Etničke i nacionalne *identitete* – i time jezične, kulturne, političke, vjerske, regionalne ili bilo koje druge koje nalazimo unutar društvenih identiteta – kada ih promatramo i kao *individualne identitete* (kada su nositelji pojedinci/osobe) i kao *grupne identitete* (kada su nositelji razne grupe i skupine) i kao moderne *kolektivne identitete* (kada su nositelji razni kolektivi) ili kao moderne *kolektivitete* (kao nacionalni kolektivitet), a tada je, kako vidimo, uvijek riječ o višestrukim sadržajima i oblicima tih identiteta, koje nalazimo na nekom širem prostoru unutar etničke i kulturne raznolikosti, valja istraživati najmanje na tri međusobno povezane razine:

1. Na razini **etnijske, sub-etnijske, nacionalne kulture i sub-kultura**:
 - unutar **etnijske** koje su se organizirale i razvile kao *zajednice*;
 - unutar **dominantne etnijske** koja se, unutar određene političke zajednice ili nacionalne države, organizirala kao narodna i/ili nacionalna zajednica;
 - unutar **sub-etnijske** (sub-etničkih grupa unutar šire dominantne etnijske);
 - na razini dominantne više nacionalne kulture i etničkih sub-kultura;
 - dakle na razini i *kulturne i etničke i nacionalne raznolikosti* (pluralizma).
2. Na razini **društvenih odnosa i stanja u društvu**:
 - unutar globalnog društvenog sistema, napose unutar građanskog društva;
 - na razini i unutar nekog određenog društva, kao zasebnog društva,
 - unutar višestrukih društvenih odnosa i stanja;
 - dakle na razini društvenih struktura i *društvenog pluralizma*.

²⁷ Usp. o tome u literaturi: Fleck (ur.) 1998–99.

3. Na razini *međusobnih odnosa ljudi i socijalnih interakcija*:

- na razini međusobnih odnosa ljudi unutar organizirane zajednice;
- odnosa koji se razvijaju u procesu rada i svestrane ljudske djelatnosti;
- na razini ljudske svijesti, osjećaja i znanja (individualnih i grupnih);
- na razini svestranih ili mnogostrukih socijalnih interakcija.

Prema tom modelu, kada i etnicitet i etnički identitet promatramo kao proces, mnogostruki se društveni i etnički i/ili nacionalni identiteti izgrađuju, neprekidno razvijaju i transformiraju (1) unutar organiziranih i *etnijskih* (etničkih, narodnih ili nacionalnih zajednica) i *sub-etnijskih* i *sub-etničkih skupina*; (2) na razini stalnih *socijalnih promjena*, unutar društvenih odnosa i stanja, unutar društva kao entiteta i društvenih struktura i (3) na razini međusobnih odnosa ljudi u *procesu socijalnih interakcija*. Na svim tim razinama, u međuovisnosti i međudjelovanju, unutar kulturne i etničke raznolikosti, ali i socijalnih interakcija, nastaje čitav niz posebnih okolnosti u kojima se izgrađuju različiti kolektiviteti ljudskih bića koji zajedno žive i rade, djeluju i organiziraju se u etničke i narodne zajednice i moderne nacije.²⁸

Tijekom tih stalnih promjena u epohi Moderne, pod utjecajem sveobuhvatnih procesa modernizacije i integracije modernog društva i modernih društvenih sistema na svim područjima života, nastaju posve nove pojave: uz individualni i grupni identitet, sada se (u organizacijskom, interakcijskom, komunikacijskom i socijalnom pogledu unutar građanskog društva) izgrađuju cjeloviti *kolektiviteti* i *kolektivni identiteti*: kulturni, obrazovni, politički, ekonomski, etnički, nacionalni itd.

Sada se ti kolektiviteti, naročito etnički i nacionalni, konstruiraju kao cjeloviti entiteti, drugačiji i homogeniji nego li ikada do tada. Taj se etnički i/ili nacionalni kolektivitet sada organizira i izgrađuje (unutar posve novog političkog, državnog, komunikacijskog, kulturnog, obrazovnog, ekonomskog i socijalnog sustava) kao homogena cjelina i u modernom se društvu, putem nacionalnog suvereniteta, postupno pojavljuje kao nacionalno jedinstveni entitet: preko tog kolektiviteta narod ostvaruje nacionalno jedinstvo. Tada i etnicitet i nacionalni kolektivitet i kolektivni identitet valja shvatiti kao proces stalnih socijalnih promjena i procesa modernizacije i integracije u modernom građanskom društvu. A to se građansko društvo organizira na drugačijim osnovicama (pod-sistemima) nego li i jedno globalno društvo do tada.

Prema tome, u suvremenom svijetu, u epohi Moderne i modernog društva, *i društveni i etnički i nacionalni identiteti* – koji se tijekom dugoga vremena izgrađuju kako unutar višestrukih međusobnih odnosa etnijskih, tj. unutar i sub-etnijskih i etnijskih i dominantne etnije (unutar neke narodne ili nacionalne zajednice), tako i na razini društvenih odnosa i ljudske svijesti – nastaju i razvijaju se i kao *individualna* i kao posve nova *kolektivna* pojava. Do tada, do razdoblja Moderne i izgradnje modernog društva (građanskog, civilnog, kapitalističkog, industrijskog i post-industrijskog), ne nalazimo nacionalne *kolektivitete* kao homogene i jedinstvene pojave: ni jezično ni kulturno ni obrazovno ni komunikacijsko ni političko ni državno ni ekonomsko niti bilo koje drugo nacionalno jedinstvo, tj. kao jedinstveni nacionalni kolektivitet. A to znači da se sada, unutar Moderne i modernog građanskog društva, etnički i nacionalni identiteti i ujedno njihovi posve novi *kolektiviteti* (i etnički i nacionalni) i izgrađuju i oblikuju i organiziraju (na svim područjima javnoga života) posve drugačije i na drugim osnovicama, drugačije nego li ikada ranije.

Drugim riječima, unutar određene **zajednice** (etničke, kulturne, političke, ekonomske, obrazovne, vjerske itd.), kada sve te različite identitete promatramo unutar organizirane narodne i/ili nacionalne zajednice, sada su nosioci identiteta i *pojedinici/osobe* i etničke skupine

²⁸ Anderson 1990; Brass 1991; Deutsch 1969; Gellner 1998; Smith 1991; Jenkins 1997.

i elite i razni *kolektivi*, ali i cjeloviti *nacionalni kolektivitet*.²⁹ Pritom su sada, unutar građanskog društva, sve te razine drugačije: drugačije su formirani društveni pod-sistemi (privrede, kulture, politike, obrazovanja, prava, komunikacije i drugi), drugačija je organizacija svih tih zajednica, drugačiji su odnosi ljudi unutar njih, drugačija je razina proizvodnje, kulture i komunikacije unutar dominantne zajednice koja se razvila na osnovicama modernog društva, pa su drugačiji i socijalni i etnički odnosi i stoga etnički i/ili nacionalni identiteti. Nastaju dakle posve novi međusobni odnosi ljudi i njihove višestruke interakcije: socijalne, obrazovne, kulturne, političke, privredne, komunikacijske itd.

Isto tako i na razini **društva**, kada identitet promatramo na razini složenih društvenih i/ili socijalnih odnosa i stanja, unutar nekog zasebnog društva, identitet nastaje kao individualna ali sada (u modernom građanskom društvu) i kao posve nova *kolektivna* pojava: unutar društvenih odnosa i socijalnih interakcija, nosilac identiteta su i *pojedinici/osobe* i *grupe i skupine* i *elite* ali i posve novi *kolektivi* i *kolektivitet*. Takve etničke i nacionalne kolektivitete ne nalazimo u ranijim epohama. Ne na takvoj razini organizacije i postignute razine socijalne i kulturne homogenosti i jedinstva. Napose je to važno uočiti za nastanak i razvitak novog nacionalnog kolektiviteta. **Nacionalni kolektivitet** (kao homogena i/ili jedinstvena kulturna, obrazovna, politička, ekonomska, komunikacijska, socijalna i društvena cjelina utemeljena na modernom nacionalnom suverenitetu, unutar posve novog političkog i državnog sustava i novih/modernih društvenih sistema) nastaje i izgrađuje se u epohi Moderne i modernog građanskog društva, tek u 19. i 20. stoljeću. Tek tada nastaju i razvijaju se posve nove osnove (pravne, socijalne, društvene, kulturne, političke, državne, komunikacijske i mnoge druge) na koji se formira taj novi kolektivitet. S tim da unutar različitih tipova mnogostrukih društvenih identiteta, kako ćemo vidjeti u drugom dijelu ove rasprave, ulaze i etnički i nacionalni identiteti, koji se izgrađuju unutar *pluralnih odnosa i stanja*: i kulturnih i etničkih i nacionalnih i društvenih.

U epohi feudalnog društva, unutar tog staleškog i hijerarhijskog političkog i pravnog poretka – sve do izgradnje modernog građanskog društva, kada procesi modernizacije i integracije zahvaćaju sve dijelove i sva područja društva, kada se izgrađuju posve novi društveni sistemi i kada počinje proces promjena koji vode prema izgradnji modernih kolektivnih pojava – ni *kolektiviteti* niti *kolektivni identiteti* (etnički, nacionalni, politički, kulturni, privredni itd.) još uvijek nisu bili postigli cjelovitost i jedinstvo (ni horizontalno/teritorijalno: koje zahvaća čitavu organiziranu zajednicu na nekom teritoriju i, ujedno, niti vertikalno/socijalno: koje zahvaća čitavo stanovništvo izjednačeno prema pravnoj jednakosti) niti je stoga ostvarena njihova visoka/moderna organizacijska i funkcionalna razina (kao kolektiva). U feudalnom društvu, pretežno agrarnom, još uvijek nije bila izgrađena zajednica utemeljena na cjelovitom socijalnom i nacionalnom kolektivitetu. Tek u epohi Moderne i modernog

²⁹ **Kolektiv i Kolektivitet:** 1) *kolektiv* – grupa ljudi okupljena na nekom zajedničkom poslu, projektu; ljudi koji čine neku radnu organizaciju; skup ljudi, ujedinjenih s istim ciljem, ili skup ljudi udruženih radi stalnog zajedničkog rada i djelatnosti (na pr. kolektiv kazališta, kolektiv radnika, kolektiv nekog poduzeća itd.); kolektiv je dakle udruga ili »društvo« ljudi koji čine organizaciju ili ustanovu (na pr. društvo književnika, sportsko društvo, planinarsko društvo itd.); 2) *kolektivitet* – osnova je lat. imenica *collectivus* = sabrano, skupljeno mnoštvo; *collectio* = sabiranje, skupljanje; lat. gl. *colligo* (ligre i lgre) svezati, ujediniti, združiti, sabrati, skupiti, sastaviti; odatle franc. *collectivité* (kolektiv, društvo, udruga), engl. *collective* (kolektiv, ukupnost, cjelina).

Prema tome, to su dva slična pojma; pa ipak, *kolektivitet* se u društvenim znanostima koristi kao širi pojam od kolektiva (= radna jedinica, udruga), pogotovo kada se primjenjuje uz narod ili naciju; u tom smislu pojam **nacionalni kolektivitet** ima dva značenja: prvo, to je *nacionalna zajednica* (na određenom stupnju postignutog nacionalnog kolektiviteta ili tzv. nacionalnog jedinstva) i, drugo, to je *proces* izgradnje i razvoja nacionalnog kolektiviteta, tj. proces izgradnje nacionalnog jedinstva; tada je dakle nacionalni kolektivitet (i kao zajednica i kao proces) u funkciji *nacionalne integracije*.

društva, u procesu izgradnje moderne nacije (kao cjelovite nacionalne zajednice) i moderne nacionalne države, nacionalni identitet se u potpunosti mijenja.

Tek sada nacionalni identitet nastaje i razvija se kao *kolektivna pojava*, jer ga iskazuje masovniji *nacionalni kolektivitet* (tj. cjelokupna populacija koja se uključuje u javni život), a konstruira se unutar cjelovite političke zajednice i modernog političkog sustava, napose unutar moderne socijalne zajednice,³⁰ putem moderne državne uprave, administrativnih mjera i propisa, preko izdavanja osobnih dokumenata, općih izbora, popisa stanovništva, modernog sustava obrazovanja, napose modernog osnovnog školstva, obvezne vojne obuke, suvremene ideologije, masovne komunikacije, iskazivanja lojalnosti i odanosti, interesnih skupina itd. Te nacionalne kolektivitete i kolektivne identitete, kao i etnicitet uopće, valja promatrati kao proces, koji se mijenjaju s integracijom nacije i organizacijom njezine nacionalne kulture, političke zajednice i nacionalne države. Istovremeno se unutar složenih i višestrukih društvenih odnosa i organizacija, koji nastaju u građanskom društvu, konstruiraju različiti oblici društvenih identiteta.³¹

Prema tome, od sada nadalje, u dugoj epohi Moderne, od kraja 18. do kraja 20. stoljeća, tijekom izgradnje modernog društva (građanskog, civilnog, kapitalističkog i industrijskog) i moderne nacije unutar tog društva, nastaju sveobuhvatni i snažni *modernizacijski i integracijski procesi* (na području moderne kulture, obrazovanja, kapitalističke privrede, industrijske revolucije i industrijalizacije, tehnologije, novog političkog sistema itd.) koji višestruko mijenjaju i društvo (i društvene sisteme) i nacionalnu zajednicu i ujedno sve oblike društvenih i nacionalnih identiteta. Identitet sada valja promatrati: prvo, na razini izgradnje moderne nacije i, drugo, na razini modernog društva i složenih društvenih odnosa. A jedno (etnički i nacionalni identiteti) i drugo (višestruki društveni identiteti) mijenjaju se i transformiraju pod utjecajem stalnih procesa i *modernizacije i integracije i interakcije*.³²

Za našu je međutim temu ključno pitanje: prvo, kada i u kojim uvjetima u Habsburškoj monarhiji počinje *epoha Moderne*, tj. kada i u toj evropskoj regiji, u kojoj se nalazi i razvija i hrvatski narod, nastaje moderno razdoblje Novoga vijeka i započinju procesi modernizacije i integracije na mnogim područjima života koji su u Evropi, od kraja 18. stoljeća dalje, doveli do velikih i značajnih promjena i ujedno do pojave kolektivnih nacionalnih identiteta i izgradnje modernih nacija i, drugo, da li su suvremenici »osjetili« to novo moderno doba koje je tada nastupilo i u tom dijelu Evrope? Da li su za te promjene znali u Hrvatskoj? Da li su suvremenici svjesno prihvaćali nove vrijednosti i izgrađivali ih u svojoj sredini? Da li su se te promjene pojavile u hrvatskim pokrajinama i na kojoj razini? Kako je tekla modernizacija i integracija na svim područjima života u hrvatskim pokrajinama?³³

Prvo, kada govorimo o Novom vijeku i pojavi *Moderne*, o novom dobu koje je, u odnosu na prethodne epohe, na svim područjima života promijenilo svijet, nema spora da *epoha Moderne* u Evropi traje od kraja 18. do kraja 20. stoljeća. U tom razdoblju, na sveopće promjene (društvene, ekonomske, industrijske, tehnološke, kapitalističke, političke, etničke i kulturne), ali i na pojačane socijalne suprotnosti i silne etničke sukobe, kao i na početak narušavanja

³⁰ **Socijalna zajednica** – formira se unutar društvenih sistema: a) kao ukupnost pravnih normi, pravila, statusa i dužnosti; b) kao ukupnost normativnog poretka i sustava; c) kao cjelina društva i društvenih odnosa u njegovom kolektivnom aspektu; d) kao pod-sistem integracije (društvene, kulturne, pravne, političke i ekonomske); e) kao složeni mozaik kolektiva. Socijalna zajednica, osobito unutar modernog društva (građanskog, civilnog, kapitalističkog i industrijskog), ima vrlo složeni pluralizam uloga i vrlo jaku integracijsku ulogu kod svakog naroda i svake nacije.

³¹ Smith 1991; Smit 1998; Poutignat 1995; Jenkins 1997; Barth 1969.

³² O tome više u poglavlju: Nacionalni identitet, Moderna i moderno društvo.

³³ O tome: Haselsteiner 1997. i literaturu u toj knjizi; Gross – Szabo 1992; Kann 1974; Kann 1950; Karaman 1972; Karaman 1989; Karaman 1991.

ekosistema, utječe postupno ostvarenje projekta *Moderne*. A ovo su najvažniji procesi koji nastaju u tijeku ostvarenja tog projekta: proces ostvarenja ideja prosvjetiteljstva, razvitak kritičkog uma i dijelom kritičnosti na mnogim područjima života ljudi, nastanak industrijske revolucije i razvoj industrijalizacije, pojava buržoaskih revolucija koje su srušile feudalizam kao globalni društveni sistem, a zatim nastaje dugotrajni proces izgradnje *modernog društva*: izgrađuje se na suvremenim/modernim građanskim, civilnim, kapitalističkim, industrijskim i post-industrijskim društvenim sistemima. To je razdoblje kada se u pojedinim sredinama, pod utjecajem općeg napretka koji se iz centra zapadne Europe širi prema europskoj periferiji, nastoji postupno ostvariti, u silnim socijalnim i etničkim suprotnostima i sukobima, ideja napretka: mnoge nove vrijednosti koje stvaraju građanske revolucije (buržoaskе, industrijske, tehnološke, kapitalističke, obrazovne, kulturne, komunikacijske, urbane, političke i nacionalne) ali u svakoj sredini napose i kod svakog naroda posve drugačije.³⁴

Drugo, ostvarenje projekta *Moderne*, kao i procesi modernizacije koji pritom nastaju, postupno se iz zapadne Europe šire prema unutrašnjosti i prema Habsburškoj monarhiji. Moderni evropski globalni sustavi (napose sustav kapitalističke privrede, industrijske revolucije i industrijalizacije, prosvjetiteljstva, romantizma, moderni komunikacijski sustav, moderno obrazovanje, školstvo i sudstvo, moderna uprava, prirodno-pravne teorije o državi, društvu i političkom sistemu itd.) svakako prodiru do sredine 19. stoljeća u Monarhiju, prije svega unutar njezine zapadne polovice. Pod utjecajem tih evropskih modernih globalnih sustava, ali i socijalnih promjena u Monarhiji, nastaju i narodni preporodi. Pa ipak, te promjene nisu onolike i na onoj razini kao u Evropi, jer njihovo ostvarenje u Monarhiji koči feudalni društveni sistem i opća zaostalost. Napose te promjene sporo prodiru u hrvatske pokrajine.³⁵ A svi narodi u Monarhiji, pa i hrvatski narod, oni koji su se nalazili na evropskoj periferiji, ostvarivali su vidni napredak tek nakon što su u svojoj sredini prihvatili vrijednosti evropskih globalnih sustava: kulturnih, privrednih, obrazovnih i političkih.

Treće, u Habsburškoj monarhiji, i ujedno kod hrvatskog naroda, najvažnije promjene nastaju za revolucije 1848.–49. godine kada je srušen feudalizam kao globalno društvo: feudalni staleški, društveni, pravni i politički sistem. Tada je, i u tom dijelu Evrope, konačno završila duga epoha feudalnog društva. Svi su narodi u Monarhiji za revolucije 1848.–49. godine odbacili feudalizam kao staleško društvo, njegov i pravni i politički i državni poređak, i prihvatili osnovice novog modernog društva: sisteme građanskog, civilnog, kapitalističkog i industrijskog društva. Oni su te temeljne osnovice/sisteme modernog društva za revolucije 1848.–49. godine unijeli u nacionalne programe i uveli u život i na njima organizirali politički i društveni pokret. To je stoga, na ovim prostorima, i unutar Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije), početak duge epohe izgradnje modernog građanskog civilnog društva, epohe koja, uz stanovite prekide, traje do danas.³⁶

Bile su to ključne promjene koje su potakle stvaranje, izgradnju i razvoj posve novih osnovica i društvenih sistema (društvenih, političkih, privrednih, kulturnih i nacionalnih) na kojima izrasta posve novo doba, koje su potakle proces formiranja i organizacije nacionalnih zajednica, ali i svih etnija, sub-etnija i sub-kultura unutar dominantne nacionalne zajednice. To su ove najvažnije osnovice: prvo, nacionalni programi, koje su napose donijeli svi narodi u Monarhiji; drugo, u tim nacionalnim programima (koji su prihvaćeni na svim razinama, od

³⁴ Berger 1979; Berger 1995; Domenach 1986; Kalanj 1994; Klotz 1984; Vattimo 1991.

³⁵ Usp. o tome: Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Šidak i drugi 1988; Kann 1950; Kann 1957; Kann 1974; Macartney 1971. i literaturu u tim knjigama.

³⁶ Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1998a; Korunić 1998b; Korunić 1999–2000; Kann 1950; Markus 2000; Markus 2001. i literaturu u tim radovima.

novinstva do parlamenata) traži se da svaki narod postigne nezavisnost (kulturnu, političku i ekonomsku) unutar zasebne samostalne političke zajednice, koje su postale jezgro budućih samostalnih nacionalnih država; treće, da bi se sve to postiglo, tražili su preuređenje Habsburške monarhije, kao svima njima zajedničke države, u (kon)federativnu demokratsku zajednicu u svemu ravnopravnih naroda. Bile su to osnove na kojima su u drugoj polovici 19. stoljeća nastajali nacionalni kolektiviteti (homogene i cjelovite moderne nacije) i moderni kolektivni identiteti.³⁷

Tada su, za revolucije 1848.–49. godine, i u Hrvatskoj nastale sve te promjene. Pod utjecajem svih tih promjena, koje su se pojavile u Monarhiji, u Hrvatskoj nastaje vrlo jaki građansko-liberalni politički pokret i posve drugačija organizacija Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) koju su suvremenici nastojali formirati i organizirati kao cjelovitu i posve samostalnu nacionalnu zajednicu: na načelima nacionalnog suvereniteta i na osnovicama modernog građanskog društva. Nastojali su je organizirati na načelima i institucijama koje su prilagodili modernom građanskom civilnom društvu u razvoju: na nacionalnom suverenitetu, građanskim slobodama, građanskoj javnosti, slobodnom okupljanju i slobodnom javnom djelovanju, pokrenuli su političke novine i organizirali moderne političke stranke i institucije, raspisali i održali prvi put u povijesti slobodne izbore za Hrvatski sabor (parlament) kao novo predstavničko tijelo hrvatskog naroda i organizirali sistem parlamentarizma i trodiobe vlasti, nastojali izgraditi posve novu političku vlast i političku zajednicu itd. To su osnove novih društvenih sistema na kojima nastaje moderno doba, koje omogućuju modernizaciju i sveopći razvoj svakog naroda. To je početak višestrukih promjena društvenih i etničkih identiteta na svim razinama.³⁸

Upravo su tada, pod utjecajem tog hrvatskog liberalnog političkog pokreta, nastale mnoge nacionalne vrijednosti, koje su iskazane u hrvatskom nacionalnom programu.³⁹ Taj nacionalni program, čije su osnove nastale (u uvjetima feudalnog društva) već tijekom Hrvatskog narodnog preporoda od 1835. do 1847. godine, sada je za revolucije 1848.–49. godine iznesen u hrvatskoj javnosti (u uvjetima koje su prilagođene izgradnji modernog građanskog društva u svojim počecima) putem političkih novina, časopisa i brošura, preko novih građanskih/civilnih i političkih institucija, zastupa ga *Narodna stranka* i političko društvo *Slavenska Lipa na Slavenskom Jugu* i napokon je prihvaćen u Hrvatskom saboru, ali sada kao predstavničkom tijelu u ime cjelokupnog hrvatskog naroda.

Od tada dakle taj nacionalni program ima *legalitet nacionalnog suvereniteta* i *prirodnog prava*. A najvažniji su ovi njegovi zahtjevi: prvo, zahtjev za ujedinjenje svih hrvatskih pokrajina u cjelovitu političku zajednicu, u teritorijalno cjelovitu Trojednu kraljevinu (Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju); drugo, zahtjev za formiranje i organizaciju Trojedne kraljevine kao samostalne države hrvatskog naroda koja bi imala, u skladu s načelom nacionalnog suvereniteta i modernog građanskog društva u razvoju, posve nezavisni parlament (Hrvatski sabor), nezavisnu vladu i ministarstvo, te samostalnost na području unutrašnje uprave, sudstva, privrede, obrazovanja, školstva itd. Trojedna kraljevina, kao samostalna politička zajednica i država, bila bi federalna jedinica u okviru (kon)federalne Monarhije, koja bi se organizirala kao moderna demokratska evropska država. Bio je to moderni politički i socijalni program, koji je izgrađen na osnovicama tog modernog društva u razvoju.⁴⁰

³⁷ Korunić 1998., 9–39; Korunić 1999–2000; Markus 2000; literaturu i izvore u tim radovima.

³⁸ Šidak 1979; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1998; Korunić 1999–2000; Markus 2000; Markus 2001; Hrvatski državni sabor 1848.

³⁹ Šidak 1979; Korunić 1989; Korunić 1992; Korunić 1998; Markus 2000; Markus 2001.

⁴⁰ Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1998; Korunić 1999–2000; Markus 2000; Markus 2001; Šidak 1979; usp. literaturu i izvore u tim radovima.

Od svega toga, kako je poznato, za revolucije 1848.–49. godine ništa nije ostvareno, jer je 1849. godine u Habsburškoj monarhiji pobijedila kontrarevolucija. Nakon toga uslijedio je neo-apsolutizam i izgradnja policijske države od 1850. do 1860. godine, na prijelazu iz feudalnog u građansko društvo. No, nakon sloma tog apsolutizma krajem 1860. godine, svi su narodi u Monarhiji ponovo prihvatili onaj nacionalni program koji su donijeli za revolucije 1848. godine. Ponovo su prihvatili temeljne vrijednosti i sustave Moderne i modernog građanskog društva. I hrvatski je narod ponovo prihvatio onaj temeljni nacionalni program koji je nastao u Hrvatskoj za revolucije 1848.–49. godine. A to je hrvatski nacionalni i politički program. Ponovo su se javile nade da se može postići samostalnost i nezavisnost pojedinih naroda unutar njihovih samostalnih političkih zajednica i zasebnih država.

Tu je mogućnost najavila i *Listopadska diploma* iz 1860. godine, a napose ponovo pokretanje ustavnog razdoblja, bez obzira što su 1861. godine raspušteni nacionalni parlamenti u Monarhiji.⁴¹ Pa ipak, na tim se temeljima (koje donosi Moderna i moderno društvo: i građansko i civilno i kapitalističko i industrijsko) dalje razvija organizacija političkih i nacionalnih pokreta i cjelokupni javni život u Monarhiji. Ti su društveni i politički pokreti, do kraja stoljeća, stvorili temeljne nacionalne vrijednosti na svim područjima (napose: kulture, privrede, obrazovanja, političkog sistema, moderne uprave, sudstva, školstva itd.) i zauvijek dali osnove za razvoj zasebnih nacija i nacionalnih identiteta. U tom razdoblju i hrvatski je narod utemeljio osnove zasebne hrvatske nacije i nacionalni identitet.

Prema tome, veliki utjecaj na oblikovanje višestrukog društvenog identiteta uopće i napose etničkog i nacionalnog identiteta u Hrvatskoj u 19. stoljeću imali su: prvo, Hrvatski narodni preporod (tzv. ilirski pokret) od 1835. do početka 1848. godine; drugo, Hrvatski politički i liberalni pokret za revolucije 1848–49. godine; treće, Hrvatski politički i društveni pokret od kraja 1860. godine do raspada Habsburške monarhije 1918. godine; četvrto, Hrvatski politički i društveni pokret od 1919. do 1941. godine unutar tzv. stare Jugoslavije; peto, razvoj hrvatskog naroda od 1941. do 1945. godine u tijeku Drugog svjetskog rata; šesto, razvoj hrvatskog naroda od 1945. do 1991. godine unutar socijalističke Jugoslavije; sedmo, razdoblje od stvaranja samostalne hrvatske države 1991./92. godine dalje.

Sve te etape i sve političke pokrete, kao i njihove međusobne utjecaje, valja posebno proučiti. Oni su veoma važni za povijest hrvatskog naroda, za nastanak moderne hrvatske nacije i njezin razvoj tijekom dugoga vremena, kao i njezin odnos spram drugih naroda, nacija i kultura na prostoru Srednje i Jugoistočne Europe. Bilo bi stoga poželjno da komparativnim putem istražimo sve oblike društvenog, etničkog i nacionalnog identiteta. Ali ujedno pojavu i razvoj svih etnija i sub-etničkih grupa na hrvatskom etničkom i političkom prostoru i oblikovanje njihova etničkog i kulturnog identiteta. To je golemo znanstveno područje. Za prikaz samo osnovnih problema o tome trebalo bi izložiti znatno opsežniju raspravu. Tu zadaću, iz razloga koji slijedi, moramo ispuniti ako želimo odgovoriti na brojna istraživačka pitanja.⁴²

Pritom ipak valja istaći da su brojne generacije hrvatskih preporoditelja i javnih djelatnika, tijekom mnogostruke djelatnosti, ako mislimo na moderno razdoblje od kraja 18. do kraja 20. stoljeća, ustrajno tragali za etničkim i nacionalnim i društvenim identitetom. Učinili su to na mnogim područjima: na području književnog jezika, moderne književnosti, znano-

⁴¹ Kann 1950; Kann 1957; Kann 1974; Macartney 1971; Habsburgermonarchie 1848–1918, I–III; Zöllner 1997; Šidak i drugi 1968; Šidak i drugi 1988; Šidak 1973; Gross 1985; Gross-Szabo 1992.

⁴² Mi smo najavili i organizirali opsežni znanstveni projekt pod naslovom: *Etnički i kulturni identiteti u Hrvatskoj i izgradnja hrvatske nacije*. Nastojat ćemo, na razini suvremenih znanstvenih teorija i modela, istražiti mnoge probleme vezane uz etničke, nacionalne i društvene identitete u Hrvatskoj. Do sada takav interdisciplinarni projekt nije postojao niti su ta istraživanja utemeljena.

sti, suvremene kulture uopće, moderne politike, modernog političkog života i političkog sistema, sistema moderne države i državnosti, prava i pravnih normi, nacionalnog suvereniteta, tradicije, gospodarstva, modernih nacionalnih institucija i organizacija itd. Ali je i ovdje nužno ponoviti da nisu, sve do danas, utemeljili znanstvena istraživanja o etničkom i nacionalnom identitetu, pogotovo ne na razini suvremenih društvenih znanosti i znanstvenih modela, a napose ne sa interdisciplinarnoga gledišta.

Upoznajmo osnovne probleme vezane uz društveni identitet uopće, te etnički i nacionalni identitet napose, ali i napose identitet etnija, sub-etnija, sub-kultura, naroda, narodne zajednice, te moderne nacije i nacionalne zajednice. Uz to, kada je riječ o društvenim identitetima, postoje mnogobrojni, mnogostruki i različiti identiteti u Hrvatskoj (i hrvatskim pokrajinama) o kojima ćemo raspravljati u drugom dijelu ove rasprave. Kako ćemo vidjeti, to je golemo područje istraživanja. Da bismo to istražili, i na taj način otkrili novi svijet hrvatske povijesti, nužno je upoznati suvremene teorije i primijeniti suvremene znanstvene modele.

2. Identitet: teorijski i metodološki aspekti problema

2. a) O identitetu uopće

Da bismo odgovorili na brojna istraživačka pitanja vezana uz društveni, etnički i nacionalni identitet u hrvatskim pokrajinama (Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Istri i Vojnoj krajini) i na hrvatskom prostoru u dalekoj prošlosti, od srednjeg vijeka do suvremenosti, napose vezana uz izgradnju moderne nacije i pojavu različitih oblika nacionalizma uopće, također vezana uz pojavu i razvoj hrvatske nacije i oblikovanje više etnija i sub-etnija i sub-kultura unutar njezine političke zajednice i nacionalne države, uz određenje nacionalnog i etničkog identiteta kod hrvatskih preporoditelja, elite i različitih društvenih skupina i kod cjelokupnog stanovništva u Hrvatskoj u 19. stoljeću, što je predmet ove rasprave, a rezultate tih istraživanja pokazat ćemo u njezinom drugom dijelu, valja najprije upoznati što je *identitet* uopće, napose u odnosu prema višestrukom društvenom, etničkom i nacionalnom identitetu.⁴³

Upoznajmo najvažnije oblike, tipove i sadržaje identiteta, jer na njima počiva razvoj istinitog mišljenja i uopće razvoj znanosti od antike do danas. Uz još jednu važnu napomenu. Ovdje, kako vidimo, polazimo od gledišta da i na hrvatskom prostoru, od antike sve do suvremenosti, postoji kulturna i etnička raznolikost (pluralizam) i ujedno društveni pluralizam. Identitet dakle promatramo i kao proces (identifikacije) i kao interakciju unutar pluralnih odnosa i stanja: etničkih, kulturnih i društvenih. Ali pritom moramo imati na umu da se pluralni svijet, tj. sam fenomen pluralizma i složene socijalne i kulturne interakcije, stalno i neprekidno mijenjaju tijekom vremena: na njihove promjene utječu društvo i društveni sistemi.⁴⁴

⁴³ Znanost o *identitetu* ima dugu tradiciju: od antike (Aristotela) do suvremenosti, do Heideggera i dalje. Etnički i nacionalni identitet, kao dio društvenih identiteta, također je u društvenim znanostima utemeljen. To je golemo znanstveno područje. Samo na tim osnovama, na znanstvenim modelima i suvremenoj teoriji, moguće je utemeljiti daljnja istraživanja, pa i istraživanje područja etno-mita.

⁴⁴ Nužno je o identitetu povesti širu teorijsku raspravu. To najbolje pokazuje ovaj primjer. Prilikom pripreme za *Prvi kongres hrvatskih povjesničara*, koji se krajem 1999. godine održao u Zagrebu pod radnim nazivom *Hrvatski nacionalni i državni identitet i kontinuitet*, autor je ovih redaka proveo svojevrsnu anketu među tridesetak povjesničara. U usmenom je razgovoru s njima, svakim posebno, postavio pitanje što je identitet uopće, i napose što je društveni, a što etnički i nacionalni identitet vezan uz etnicitet i napose uz problem međuetničkih odnosa i izgradnje moderne nacije. Među njima su samo dvojica znala, iako vrlo neodređeno, odgovoriti na ta pitanja. Neke je historičare to veoma uznemirilo. Ali je ipak samo jedan od njih ponovo htio razgovarati o problemu identiteta. Napokon je taj Kongres pokazao to stanje: na njemu se o etničkom i nacionalnom identitetu nije raspravljalo, jer se nije pojavila ni jedna ozbiljna rasprava o tome! A to je bila glavna tema Kongresa.

2. b) Identitet s gledišta logike i zakona istinitog mišljenja

1. Identitet je jednakost:

– Zakon mišljenja, koji znanost od antike, od grčke filozofije do danas nalazi u formuli za stav identiteta, formula $A = A$ govori o *jednakosti*, tj. o apstraktnom i jednostavnom pojmu identiteta. Taj stav identiteta kaže: *A je A*, tj. *svaki je A sam isto*, drugim riječima, *svaka je stvar ili pojava identična samoj sebi*.

2. Identitet je istovjetnost:

– Formula za stav identiteta *A je A* ipak ne govori samo da je *svaki A sam isto*, već u isto vrijeme kazuje: *Svaki je A sam isto sa samim sobom*, tj. *svaka je stvar ili pojava sama ista sa samom sobom*. U istovjetnosti (*A je A*) nalazi se taj odnos »s« ili »sa« kao posredovanje, kao sveza i sinteza, kao sjedinjenje u jedinstvo.

3. Identitet je jedinstvo sa samim sobom:

– Zato se identitet, kao zakon istinitog mišljenja, tijekom čitave povijesti zapadne civilizacije, od antike do danas, pojavljuje kao *jedinstvo i istovjetnost*, kao posredovanje u tom jedinstvu, u *jedinstvu sa samim sobom*.⁴⁵

2. c) Identitet s gledišta općih načela

1. Identitet je jednakost i jedinstvo:

– Prema formuli za stav *jednakosti*, identitet je ono što je potpuno isto: $A = A$. Drugim riječima, formula $A = A$ (*A je A*, tj. *svaki je A sam isto*) i označuje *jednakost* i govori o *jednakosti i jedinstvu sa samim sobom*.

2. Identitet razmjera:

– Prema formuli za stav *razmjera*, identitet je odnos po kojemu je nešto ili netko, u različitim okolnostima, posve jednako samo sebi i/ili posve jednak sam sebi, tj. istovjetan je sa samim sobom: *Svaki je A sam isti sa samim sobom*.

3. Identitet različitosti:

– Prema formuli za stav *različitosti i opreke*, identitet je ukupnost činjenica (ime, lični opis, naziv, izgled itd.) koje služe da se jedna osoba ili neka pojava razlikuje od bilo koje druge osobe ili pojave: *A se razlikuje od B, C, D...*

2. d) Identitet s gledišta etnosa i etniciteta

1. Identitet »prvoga« (= »Mi« i/ili »naš« identitet):

– Prema formuli za stav identiteta *jednakosti* ($A = A$: *Svaki je A sam isto*) i *razmjera* ($A je A$: *Svaki je A sam isti sa samim sobom*), kada je riječ o etnicitetu ili etnosu, možemo upoznati identitet »prvoga«, tj. etnički ili nacionalni identitet određene etničke grupe, etničke zajednice, naroda i narodne zajednice i nacije kojoj »mi« (»naša« grupa ili elita) pripadamo.

2. Identitet »prvoga« i »drugoga« (= »naš« i »njihov« identitet – »Mi« i »Oni«):

– Prema modelu identiteta *različitosti i opreka*, između »nas« (= identiteta »prvoga«) i »njih« (= identiteta »drugoga«) na području etnosa, identitet »prvoga« (»Mi« ili »naš« identitet) je ukupnost činjenica (etničkog porijekla, posebnog jezika, tradicionalne kulture, životnih uvjeta, moderne kulture, običaja, običajnog prava, društva i društvenih stanja, posebne povijesti itd.) koje služe da se odredi identitet »drugoga« (»njihov« identitet – »Oni«): da se

⁴⁵ Hegel 1987; Schelling 1985, 77–145; Heidegger 1996 (Stav identiteta). O identitetu i problemu identifikacije vidi u sveučilišnim udžbenicima logike. O tome postoji opsežna literatura.

jedna osoba/pojedinac, neka etnička grupa ili skupina ili neka etnija odredi pomoću Drugoga, pomoću druge etničke grupe ili druge etnije kao oprečna osobnost, oprečne etničke posebnosti, oprečne karakterne osobine, oprečna slika i oprečno iskustvo, drugačiji život, oprečna povijest i sudbina itd.

3. Identitet »drugoga« (druge etničke skupine ili druge etnije):

– Prema tome, identitet »drugoga« (ili identitet drugoga čovjeka/pojedinca, druge etničke skupine, druge etnije, drugoga naroda ili druge nacije) nastaje u procesu konstrukcije etničkog i/ili nacionalnog identiteta »prvoga« i obrnuto.

– U tom slučaju identitet »prvoga« (tj. »naš« identitet) i identitet »drugoga« (»njihov« identitet) – koji gotovo u pravilu, uvijek kada je riječ o etnosu (etnijski uopće, a narodu i naciji napose) i etnicitetu, idu zajedno (i »mi« i »oni« i/ili »mi« i »drugi«) – i govore i svjedoče o postojanju kulturne i etničke raznolikosti (pluralizma) na određenom prostoru, unutar neke političke zajednice ili države, kao i unutar neke narodne i/ili nacionalne zajednice.⁴⁶

– To dakako vrijedni i za hrvatski prostor, prostor na kojem je hrvatski narod bio dominantna ili većinska etnija, na kojem je postojala, od srednjega vijeka do danas, kulturna i etnička raznolikost (pluralizam) i društveni pluralizam.⁴⁷

2. e) Identitet složenih povijesnih pojava i procesa

1. Identitet povijesnih pojava i promjena:

– Velike međutim teškoće nastaju kada pokušamo kritički analizirati višestruki društveni identitet uopće i napose identitet povijesnih pojava i procesa, kao što je pojava i razvoj naroda i napose moderne nacije i proces njezine izgradnje. Zašto? Zato jer se te povijesne pojave, svi povijesni procesi i društveni odnosi neprestano mijenjaju. Moramo ih promatrati, napose kada je riječ o povijesnim pojavama koje nastaju, razvijaju se i neprekidno transformiraju u epohi Moderne i modernog društva, unutar složenih procesa modernizacije i integracije.

– Tada se i etnicitet i etnički identiteti i nacije i nacionalni identiteti izgrađuju u procesima stalnih i intenzivnih promjena i socijalnih interakcija. Kako onda upoznati višestruke identitete povijesnih pojava i procesa koji se nalaze u dinamičnom razvoju, unutar pluralnih kulturnih i društvenih odnosa i stanja, koji se nalaze u stalnim promjenama i neprekidnim transformacijama?

2. Identitet kao proces i interakcija:

– Zbog toga je s gledišta apstraktnog ili jednostavnog identiteta ($A = A: A \text{ je } A$) teško, ako ne i nemoguće, upoznati identitet neke moderne nacije kao konkretne nacionalne zajednice (identitet nacionalnog kolektiviteta) jednog naroda, kao i etničke i nacionalne identitete. Zato, jer se i narod i nacija i etnije i sub-etničke skupine neprekidno izgrađuju, mijenjaju i razvijaju, kao što se neprekidno mijenjaju društveni odnosi i stanja u kojima nastaje nacija.

– Napose je složen problem istraživanja međuetničkih odnosa i njihovih stalnih međusobnih interakcija. Jer je riječ o postojanju kulturne i etničke raznolikosti (pluralizma) i ujedno i kulturnih i etničkih i društvenih interakcija na određenom prostoru: o postojanju više etničkih skupina i etnija i o njihovim međuodnosima. Još teže je otkriti identitet povijesnih procesa, jer je i sam identitet proces.

– U tom slučaju polazimo od uvjerenja, koje uvjetno prihvaćamo kao teorem, o postojanju višestrukih društvenih identiteta koji se nalaze u stalnim promjenama i složenim međusobnim

⁴⁶ O tome: Smith 1991; Smit 1998; Poutignat 1995; Jenkins 1997; Biti 2000, 190–97 i literaturu.

⁴⁷ Nužno je utemeljiti ta sveobuhvatna i složena istraživanja na hrvatskom prostoru. To je golemo područje istraživanja i neobično važno za povijest hrvatskog naroda i formiranje hrvatske nacije.

odnosima (interakcijama). Jer identitet neke složene povijesne pojave i/ili procesa »danas« nije isto što i njihov identitet »jučer«. Unutar tih višestrukih i kompleksnih društvenih identiteta nalaze se svi ostali. Sve te identitete (i društveni i etnički i nacionalni) valja dakle promatrati i kao *proces* (identitet se neprekidno razvija) i kao *interakciju* (međudnos mnogih identiteta) i kao međudnos *identiteta i okoline* (identitet + okolina).

3. Kompleksni društveni identiteti:

– Ako identitet promatramo kao proces i interakciju, onda je jasno da je s gledišta apstraktnog identiteta ($A = A$) teško i gotovo nemoguće upoznati kompleksne društvene identitete, jer se oni nalaze u stalnim promjenama (u razvoju) i odnosima uzajamne ovisnosti. Zato, ako želimo upoznati višestruke društvene identitete uopće i identitete složenih povijesnih pojava i procesa napose, moramo tragati ne samo za jedinstvom apstraktnog pojma identiteta (prema formuli: *A je A*, tj. *svaki je A sam isti sa samim sobom*) nego, polazeći od tog zakona istinitog mišljenja, na kojem počiva znanost, valja upoznati jedinstvo i različitost kompleksnog identiteta prema formuli: *A je A i ne-A*, tj. *svaka je povijesna pojava u svakom trenutku identična samoj sebi, ali ujedno i različita od same sebe*, jer se nalazi u procesu promjena i stanju međuovisnosti.

– Tada jedinstvo i različitost složenog ili *kompleksnog identiteta* (kada promatramo povijesne pojave i procese dugoga trajanja kao što je izgradnja nacije, nacionalnih kolektiviteta i kolektivnih identiteta) prepoznajemo i kao *proces* i kao *sintezu* kroz njegovo *sjedinenje u jedinstvu i različitosti*. A to se zbiva, upoznali smo, tijekom stalnih društvenih promjena i socijalnih interakcija, u procesu nastajanja višestrukih društvenih identiteta u međuovisnosti.

4. Proces identifikacije i konstrukcije identiteta:

– Kada je riječ o etničkim i nacionalnim identitetima, nužno je otkriti proces identifikacije i/ili konstrukcije tih identiteta pomoću znanstvenog modela:

a) formule *identitet identiteta i razlika* (*A je A i istog trenutka ne-A*) i

b) ujedno formule za stav *različitosti i opreka* između identiteta »prvoga« i identiteta »drugoga« – razlike između »nas« i »njih«;

c) a to je proces u kojem etnički i nacionalni identiteti nastaju kao rezultat *prohoda entiteta* (etničke skupine, etnije, naroda ili nacije) kroz sustav razlika, različitosti i opreka, kroz sustav *identiteta »drugoga«* ili kroz sustav identiteta i okoline: identitet + njegova okolina, s tim da je okolina vrlo složena i uvijek kompleksnija od identiteta. Zato, bez te okoline (drugih identiteta, vrijednosti i sustava) ne možemo shvatiti identitet »prvoga«.

– Prema tome, društveni identitet uopće, a etnički i nacionalni identitet napose, koji se neprestano mijenjaju i transformiraju, možemo upoznati putem tri modela identiteta u međuovisnosti i međudjelovanju: prvo, pomoću modela *identitet identiteta i razlika*, drugo, modela *identiteta »drugoga«* i, treće, kao sintezu jednog i drugog modela, pomoću modela identitet/okolina.

5. Znanstveni model etničkog i nacionalnog identiteta:

– Na tome je utemeljen naš *znanstveni model* i etničkih i nacionalnih i društvenih identiteta. Ali uz napomenu da taj model (identitet identiteta i razlika + identitet »drugoga« + identitet/okolina), bilo da je riječ o procesu konstrukcije etničkog i nacionalnog identiteta ili o konstrukciji etničkog i nacionalnog kolektiviteta ili o kulturnoj i etničkoj raznolikosti, počiva na uvjerenju da na određenom prostoru postoji kulturni, etnički i društveni pluralizam.

– Taj dakle model počiva na znanstvenoj spoznaji i na ovim načelima:

a) da na nekom prostoru, unutar neke regije, postoje najmanje dvije, a najčešće više etničkih grupa i/ili etničkih zajednica i/ili nacionalnih zajednica, da postoji dakle i identitet »prvoga« i identitet »drugoga« i/ili identitet »drugih«;

b) da sve te etničke grupe i etnije impliciraju etničke odnose, a nacije i nacionalne zajednice pretpostavljaju postojanje nacionalnih odnosa i stanja;

c) da etnički i nacionalni odnosi, te etnički i nacionalni identiteti, uključuju postojanje najmanje dvije *kolektivne strane* i/ili dva *kolektiviteta*: i etnička i nacionalna kolektiviteta koja se izgrađuju i konstruiraju na nekom prostoru;

d) da je tada u pravilu riječ o kulturnim i etničkim pluralnim sredinama; to se odnosi i na hrvatski etnički i politički prostor od srednjega vijeka do danas;

e) da se na tim međuetničkim i međunacionalnim odnosima – kako unutar kulturne i etničke raznolikosti tako i unutar društvenog pluralizma, u procesu etničke identifikacije – uvijek konstruiraju najmanje dva međuovisna identiteta: identitet *pripadnika* i *ne-pripadnika* nekoj etničkoj ili nacionalnoj zajednici, tj. i identitet »prvih« (koji pripadaju »našem« kolektivitetu) i ujedno identitet »drugih« (koji pripadaju »njihovom« kolektivitetu) itd.;

f) da identitet dakle »drugoga« uvodi razliku između »nas« i »njih«, »naših« i »njihovih«; da stoga identitet »drugoga« pretpostavlja postojanje i istraživanje identiteta »prvoga« odnosno da pretpostavlja postojanje višestrukih društvenih identiteta, tj. postojanje etničke, nacionalne i kulturne različitosti (pluralizma) na određenom prostoru i da je to golemo znanstveno područje;⁴⁸

g) da je, prema tome, identitet nužno promatrati (kako na razini nastanka i razvoja identiteta, tako i na razini procesa samo-identifikacije ili svijesti) i prema modelu: identitet + njegova okolina (odnosno modelu: identitet/okolina), jer tek njegova okolina – koja je u pravilu daleko složenija i kompleksnija od identiteta »prvoga«, jer se radi o beskonačnom broju »drugih« identiteta i vrijednosti – daje puni sadržaj i smisao postojanja i razvoja identiteta »prvoga«.

2. f) Višestruki društveni identiteti

Kada je dakle riječ o povijesnim pojavama i procesima dugoga trajanja, kao što su na primjer pojava, izgradnja i razvoj moderne nacije i etnija ili etničkih zajednica uopće, nužno je da njihove identitete promatramo (a) unutar sveobuhvatnih pluralnih društvenih, kulturnih i etničkih odnosa i stanja, unutar društvenih identiteta uopće, unutar kojih postoje mnogi i višestruki identiteti u njihovoj uzajamnoj ovisnosti; (b) pomoću formule za stav kompleksnog i složenog identiteta i/ili pomoću modela *identitet identiteta i razlika (A je A i istog trenutka ne-A*, tj. *svaka je povijesna pojava u svakom trenutku identična samoj sebi, ali i različita od same sebe jer se nalazi u procesu neprekidnog razvoja*) i ujedno (c) pomoću identiteta »drugoga« i (d) modela identitet/okolina. Jer se, tijekom procesa dugoga trajanja, oblikuju i razvijaju mnoge usporedne pojave i/ili mnogi sistemi na *različitim područjima* (na području jezika, kulture, političkog i državnog sistema, privrede, prava, vjere, ideologije itd.) koji su međusobno povezani i uvjetovani.

U isto vrijeme pojavljuju se, unutar neke narodne i/ili nacionalne zajednice (nacija je moderna zajednica koja nastaje u *epohi Moderne* i *modernog društva*), različiti društveni identiteti u međuovisnosti: jezični, kulturni, politički, državni, privredni, etnički, vjerski itd. Svi ti međutim zasebni identiteti, u različitim uvjetima i prostorima, može tvoriti jedinstveni nacionalni kolektivitet, tj. izgrađuju složeni kolektivni identitet jedne nacije (kao homogene i cjelovite nacionalne zajednice) koja uspostavlja odnose s drugim etnijama, narodima i nacijama.

⁴⁸ O tome: Alba 1990; Barth 1969; Smith 1991; Poutignat 1995; Jenkins 1997; Wodak ur. 1998; Giesen 1991. i opsežnu literaturu u tim knjigama i zbornicima radova.

Prema tome, i etnički i nacionalni identiteti dio su složenih društvenih identiteta uopće. A to znači da ni etničke ni nacionalne identitete, kao ni etnicitet uopće, ali onda ni porijeklo i razvitak naroda i moderne nacije, ne možemo upoznati ako ih ne proučavamo unutar višestrukih i složenih društvenih identiteta i socijalnih promjena uopće, ali i unutar širih regija i odnosa spram »drugih« identiteta, kultura, naroda i nacija. A to je, kako smo vidjeli, model: identitet (»prvoga«) ↔ okolina (+ drugi identiteti i sistemi).⁴⁹

2. g) O (ne)mogućnosti istraživanja nacionalnog identiteta

No, što je etnički i nacionalni identitet? Što je etnicitet? Što je nacija i kako nastaje? Na ta pitanja nije lako odgovoriti. Postoje mnogobrojne teorije i brojni pristupi istraživanju tih pojava. A to znači da postoje različita viđenja tih problema i posve različiti doživljaj i nacije i nacionalne svijesti. Zato je nužno iskazati kritički pristup u njezinu istraživanju. Važno je izabrati relativno dobar znanstveni model i poznavati razne teorije o svemu tome. Pa ipak, uza svu kritičnost koju valja iskazati kada govorimo o tim pojavama i složenim problemima, na temelju dosadašnjih istraživanja, bez obzira na različite pristupe i rezultate tih istraživanja, mogli bismo zaključiti da su etnički i nacionalni identiteti pluralni, da je riječ o vrlo kompleksnim identitetima, koji se izgrađuju unutar pluralnih društvenih odnosa i ujedno unutar pluralnih etničkih i nacionalnih odnosa i stanja, da etnički ili nacionalni identitet možemo prepoznati kao oblik društvene organizacije.

Kako je rečeno, unutar društva i društvenih odnosa, unutar određene sredine, postoje višestruki društveni identiteti i ujedno unutar određene moderne nacionalne zajednice postoji više oblika identiteta (etnički, jezični, kulturni, politički, državni, regionalni, vjerski itd.) koji svi zajedno mogu tvoriti jedinstvo nacionalnog kolektivnog identiteta, tj. nacionalni kolektivitet u različitosti etničkih i kulturnih pojava.⁵⁰ Upoznajmo najvažnije opće tipove etničkog i nacionalnog identiteta:

1. Na razini etničkih i/ili nacionalnih sentimentata:

– Na razini raznih oblika patriotizama i nacionalizama, na razini etničke i nacionalne svijesti, osjećaja, htijenja i znanja, u procesu etničke i nacionalne identifikacije i/ili konstrukcije, u određenoj sredini nastaju:

a) *individualni identiteti* – etnički i nacionalni identiteti kojima se pojedinci ljudi, ali i pojedini čovjek, kao individue svojom voljom poistovjećuju s nekom etničkom grupom ili etničkom zajednicom ili narodnom zajednicom ili nacijom, unutar koje živi i želi živjeti i time prihvaća njezine vrijednosti, njezin pravni i politički poredak i iskazuje lojalnost spram nje itd.;

b) *grupni identiteti* – etnički i/ili nacionalni identiteti kojima se neka etnička grupa ili elita svojom voljom poistovjećuje s nekom etnijom ili nacijom, unutar koje živi ili želi živjeti i time prihvaća njezine temeljne vrijednosti, njezinu tradiciju, norme, pravila, organizaciju, cjelinu sustava itd.;

c) *kolektivni identiteti* – etnički i/ili nacionalni identiteti kojima se određeni kolektiv (grupa ljudi, elita, etnija ili narod u cjelini) svojom voljom poistovjećuje s određenom etničkom zajednicom ili nacijom, unutar koje živi i želi živjeti i time prihvaća njezine temeljne vrijednosti i cjelinu organizacije;

⁴⁹ Barth 1969; Smith 1991; Poutignat 1995; Jenkins 1997.

⁵⁰ Alba 1990; Alter 1985; Anderson 1990; Brass 1991; Deutsch 1966; Deutsch 1969; Gellner 1994; Gellner 1998; Hobsbawm 1983; Jenkins 1997; Kedourie 1971; Korunić 2000; Lerotić 1984; Poutignat 1995; Seton-Watson 1980; Smith 1969; Smith 1983; Smith 1991. i literatura u tim djelima.

d) identitet kolektiviteta – na toj se razini, kada se više/manje cjelokupno stanovništvo poistovjećuje s nekom etničkom zajednicom ili nacijom, konstruira etnički kolektivitet (etničke zajednice) ili nacionalni kolektivitet (nacije).⁵¹

– Na osnovicama etničkih i nacionalnih sentimentata izgrađuju se i razvijaju (1) svi oblici etničke i nacionalne svijesti; (2) svi oblici patriotizma i nacionalizma i (3) različite ideje o naciji i nacionalnoj zajednici. U tom se slučaju naciju i nacionalnu zajednicu prije svega doživljava i predočuje na razini ideje nacije, nacionalne svijesti, te etničkih i nacionalnih sentimentata.

2. Na razini zbilje:

– Unutar neke nacionalne zajednice, njezine političke zajednice ili nacionalne države, u kojoj je ta nacija dominantna etnija, nastaju:

a) društveni identiteti – na mnogim područjima unutar nacionalne zajednice u njihovoj uzajamnoj ovisnosti: na pr. jezični, kulturni, politički, državni, vjerski, staleški, nacionalni, regionalni, stranački, individualni, kolektivni itd.

b) etnički identiteti – na dvije razine: prvo, identitet konkretne etnije ili etničke zajednice kao kolektivitet i, drugo, etnički identitet kojim se pojedini čovjek ili etnička grupa poistovjećuju s tom konkretnom etničkom zajednicom;

c) nacionalni identiteti – na dvije razine: prvo, identitet nacije kao zajednice (kao nacionalni kolektivitet) i, drugo, nacionalni identitet kojim se pojedini čovjek, neka etnička grupa i neki narod poistovjećuju s tom nacijom.⁵²

– Ovdje je riječ o konkretnim zajednicama na razini etnosa (i o nacionalnoj zajednici i o sub-etnijama unutar određene političke zajednice) koje se tijekom dugoga vremena u zbilji izgrađuju kao kolektiviteti na određenom teritoriju i unutar određenih vrijednosti. Sada prema tome polazimo od uvjerenja i od spoznaje da moderna nacija, kao entitet i konkretna cjelovita nacionalna zajednica jednog naroda, ili neka etnija, nastaju i izgrađuju se u zbilji, a ne samo na razini ideje nacije, nacionalnih sentimentata, etničke ili nacionalne svijesti.

– Ali i sada valja imati na umu da je etnički identitet po svom porijeklu stariji od nacionalnog identiteta, i da je ujedno etnička zajednica starija od nacije. Jer se nacija kao moderna nacionalna zajednica izgradila tek u epohi Moderne, dok određeni oblici etničke zajednice (pred-etnički, proto-etnički i etnički) postoje od kada postoji povijest čovječanstva. Prema tome, pred-moderni oblici etničke zajednice prethode modernoj naciji i nacionalnoj zajednici.⁵³

Osnovica prve razine, tj. osnovica i individualnog i kolektivnog etničkog i/ili nacionalnog identiteta, a to je ujedno osnovica etničkih i/ili nacionalnih sentimentata i svih oblika i patriotizama i nacionalizama, jest *etnička i/ili nacionalna svijest*. No, što je etnička ili nacionalna svijest? Etnička i nacionalna svijest, na kojoj se temelji etnički i/ili nacionalni identitet, oblikuje se: prvo, na svijesti (tj. na svjesnom znanju) pojedinih ljudi/osoba i grupa o postojanju vlastite etničke zajednice ili nacije, tj. o postojanju njihova identiteta; drugo, na svjesnom znanju o porijeklu i razvoju etničke zajednice i/ili nacije, na znanju o postojanju njihovih temeljnih vrijednosti, simbola, mitova, tradicije, ideologija, povijesti itd.; treće, na njihovoj svjesnoj i voljnoj odluci da žive u toj zajednici i da prihvaćaju njezine temeljne vrijednosti, simbole, mitove ideologiju, njezinu organizaciju i njezin pravni i politički poredak itd.⁵⁴

⁵¹ Anderson 1990; Gellner 1998; Jenkins 1997; Lerotić 1984; Poutignat 1995; Smith 1991.

⁵² Anderson 1990; Jenkins 1997; Korunić 1997; Korunić 2000; Poutignat 1995, Smith 1991.

⁵³ O etničkom i nacionalnom identitetu: Alba 1990; Anderson 1990; Barth 1969; Brass 1991; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Jenkins 1997; Poutignat 1995; Smith 1991; Smit 1998.

⁵⁴ Anderson 1990; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Lerotić 1984; Smith 1991.

To su vrlo složeni identiteti. Teško ih je i prepoznati i proučavati u dalekoj prošlosti. Prije svega zato jer se etnički i nacionalni sentimenti, i time etnički i nacionalni identiteti, kod pojedinih osoba i etničkih grupa neprekidno mijenjaju: to su otvoreni i promjenjivi identiteti. Jer i čovjek/pojedinac i grupe i elite tijekom života svoja uvjerenja o tome mijenjaju, jer druga generacija usvaja druge vrijednosti i stvara drugačije oblike zajednice i zajedništva i stoga se drugačije s njima identificira i zato jer o sadržaju i intenzitetu tih osjećaja i/ili sentimentata u prošlosti nije ostalo dovoljno dokumenata. Pa ipak, nužno je istraživati sve te oblike etničkih i nacionalnih sentimentata i na njima osnovane etničke i nacionalne identitete.⁵⁵

Osnovica druge razine, identitet neke etničke zajednice, identitet naroda ili nacije kao konkretne zajednice, kao konkretni kolektivitet, kako vidimo, jesu različite vrijednosti, različiti identiteti tih vrijednosti, i različita područja, a tvore različite identitete koji se oblikuju unutar neke regije ili nacionalne zajednice. Ali je sada riječ o dvije razine kolektivnih identiteta: prvo, o identitetu sub-etničkih grupa i etničkih zajednica, kao sub-etnija različitih veličina, koje se organiziraju (na mnogim područjima života) unutar neke šire dominantne narodne ili nacionalne zajednice, unutar neke nacije, tj. unutar njezine političke zajednice ili nacionalne države; drugo, o identitetu određene narodne zajednice i/ili nacije kao dominantne etnije na njezinom političkom prostoru, unutar njezine političke zajednice.⁵⁶ Taj je identitet (sub-etničkih grupa, etničkih zajednica, naroda ili nacije) moguće istraživati, jer je ovdje riječ o konkretnim zajednicama i kolektivitetima, o životu i njihovim složenim organizacijama i vrijednostima unutar kojih i na kojima se razvijaju tijekom duge povijesti.⁵⁷ Zato je važno da etnički i nacionalni identiteti, i time mnogostruki složeni društveni identiteti, postanu predmetom našeg sustavnog istraživanja, jer je u našoj historiografiji, ali i u društvenim znanostima uopće, gotovo posve zanemareno. Uz uvjet dakako da proširimo istraživačku osnovicu i znanstvene modele.

Međutim, kada raspravljamo o 19. i 20. stoljeću, valja imati na umu da u tom dugom razdoblju, kako je rečeno, i konstrukcija etničkih i/ili nacionalnih identiteta i posve nova organizacija nacije i svih sub-etnija (sub-etničkih grupa unutar nacionalne zajednice) nastaje u procesu stalnih promjena i socijalnih interakcija, te silnih etničkih i socijalnih suprotnosti. Sve to što nastaje u konkretnoj sredini možemo pratiti preko realizacije ili izgradnje globalnih sustava vrijednosti, napose moderne kulture, kapitalističke privredne, industrijalizacije, novog političkog i državnog sistema, sistema obrazovanja i komunikacije itd. A sve to donosi i stvara *epoha Moderne* i novo moderno društvo: sistemi građanskog, civilnog, kapitalističkog, industrijskog i post-industrijskog društva. Ta je struktura, organizacija i interakcija sistema drugačija negoli ikada ranije i utemeljena je na posve novim institucijama.

Sve te nove vrijednosti utječu na procese modernizacije i integracije i time na stvaranje novoga svijeta, svijeta napretka ali i silnih socijalnih i etničkim sukoba. Tek sada, tek u epohi *Moderne* i modernog društva, nastaje posve nova društvena, politička, ekonomska, kulturna, institucionalna, komunikacijska i pravna organizacija nacije kao moderne nacionalne zajednice. Tada se u potpunosti mijenja nacionalni identitet i identitet nacionalne zajednice, ali i etnički identitet. No, što je *Moderna*, a što društvo? Da li su nam ti pojmovi jasni?⁵⁸

⁵⁵ Korunić 1993; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999; Korunić 2000.

⁵⁶ Anderson 1990; Gellner 1998; Hobsbawm 1993; Janjić 1987; Korunić 1999, 55–82; Lerotić 1984.

⁵⁷ Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 1999; Korunić 2000.

⁵⁸ U hrvatskoj historiografiji, ali i u drugim društvenim znanostima, mnogi ključni pojmovi nisu posve jasni, ne koristimo ih na jednak način i često pod istim pojmom razumijevamo različite pojave i stanja. Uvjerem sam, zbog toga, da je ponekad tekst razumljiv samo autoru. To su ovi pojmovi: etnicitet, etničnost, etnija, etnička zajednica, etnička grupa i skupina, narodnost, narod, narodna zajednica, nacija, nacionalna zajednica, nacionalnost, nacionalizam, nacionalno pitanje, nacionalna svijest, društvo, društveni sistemi, pluralističko društvo, moderno društvo, zajed-

3. Nacionalni identitet u epohi Moderne i modernog društva

3. a) Epoha Moderne i modernost – s gledišta identiteta

Što je *Moderna* i kada počinje njezina epoha dugoga trajanja? Kako je i na koji način epoha *Moderne* utjecala na izgradnju modernog društva, suvremenih etničkih zajednica i modernih nacija? Kako i na koji način *Moderna* utječe na oblikovanje i razvoj etničkog i nacionalnog identiteta? O *epohi Moderne* moramo ovdje reći nešto više no što smo kazali u uvodu. Zašto? Zato jer, iako se u našoj historiografiji govori o procesima modernizacije, integracije i napretku, ipak nije gotovo ništa rečeno ni o *Moderni* ni o njezinom projektu ni o modernim globalnim sustavima na kojima se izgradio suvremeni svijet. U drugim međutim društvenim znanostima o *Moderni*, modernizmu i ideji napretka dosta se raspravljalo. Teško je upoznati Novi vijek i opći napredak u suvremenom modernom društvu ako nam to nije jasno.⁵⁹

Moderna (modernost, modernizam), i kao pojam i kao projekt i kao proces u kojem nastaje i razvija se moderni svijet, pojavljuje se i oblikuje na svim područjima javnoga života u suvremenoj povijesti. Kao epoha ili moderno doba (epoha Moderne i modernosti) izgrađuje se tijekom procesa dugoga trajanja u Novom vijeku, od kraja 18. do kraja 20. stoljeća. Iz centra zapadne Europe, gdje počinje moderno doba, postepeno prodire prema evropskoj periferiji i ostalom dijelu svijeta, i u konkretnoj sredini nastaje putem izgradnje novih globalnih sistema koje donosi *Moderna*, putem kapitalističke privrede, industrijske revolucije i industrijalizacija, putem moderne tehnologije, moderne kulture, modernog društva, moderne države, opće pismenosti i modernog obrazovanja, moderne komunikacije itd. U toj epohi, izgradnjom tih modernih sistema u konkretnoj sredini, svi evropski narodi i čovječanstvo uopće postupno, korak po korak, ostvaruje ideju napretka, modernizacije i izgrađuje novo građansko/civilno društvo (*societas civilis*).

Riječ je o modernom društvu unutar kojeg nastaje organizacija cjelovite nacionalne zajednice, novi nacionalni kolektivitet i posve novi nacionalni identitet. I obrnuto, unutar modernog društva (tj. društvenih sistema koje utemeljuje moderno građansko, civilno, kapitalističko i industrijsko društvo) i na njegovim osnovicama organizirane nacionalne zajednice, pojedini narodi na svim područjima života, unutar posve novih socijalnih odnosa, unutar stalnih socijalnih promjena i mnogih suprotnosti, svaki narod u svojoj sredini ostvaruje (1) najvažnije tekovine *Moderne* i opći napredak, (2) njezine najvažnije globalne sustave i (3) temelje vrijednosti koje su postigle suvremene revolucije: industrijska revolucija i opća industrijalizacija, tehnološke revolucije, te sve tzv. građanske revolucije: kulturna, urbana, obrazovanja, kapitalistička, komunikacijska itd.

Nema sumnje da je na tim modernim globalnim sustavima (napose: privrede, tehnologije, moderne kulture, građanskog društva, građanskih sloboda, moderne države, modernog

nica, društvena zajednica, strukture, etnogeneza, identitet, društveni identitet, etnički i nacionalni identitet, procesi modernizacije i integracije, politički sistem, pravo i pravni poredak, civilizacija, kultura, demokracija, politički i društveni pokret, ideologija, doktrine, liberalizam, demokracija itd. Kako pod istim pojmom često mislimo na različite povijesne pojave i procese i različita stanja, u mnogim slučajevima se ne razumijemo. Mogao bih to ilustrirati na više načina. Izabrao sam ovaj. Više generacija studenata povijesti pitao sam za objašnjenje tih pojmova. Najčešće sam na ta pitanja dobio vrlo slabe odgovore. Bolje odgovore nisu dali ni studenti na poslijediplomskom studiju povijesti i političkih znanosti.

⁵⁹ O *Moderni* i *Postmoderni*: Berger 1977; Domenach 1986; Gross 1985; Habermas 1988; Held 1990; Kalanj 1994; Lyotard 1979; Lyotard 1982; Lyotard 1985; Kemper 1993; Klotz 1984; Korunić 1999; Korunić 2000; Koslowski 1986; Lijphart 1992; Maritain 1992; Neuman 1974; Vattimo 1991.

političkog sustava, općeg obrazovanja, komunikacijskog sustava, ljudskih prava itd.) izgrađen suvremeni moderni svijet, koji, nažalost, ni malo nije idealan. Prema tome, u Evropi nastaju i izgrađuju se svi ključni sistemi na kojima počiva izgradnja tog modernog svijeta: izgradnja sistema kapitalističke privrede, moderne države, modernog građanskog društva, demokratskog sustava, sistema pismenosti i obrazovanja, suvremene kulture, umjetnosti, znanosti, urbanih sredina, industrijske i tehnološke revolucije i industrijalizacije itd. Otuda se ti sistemi polako, korak po korak, šire prema evropskoj periferiji i u sve dijelove svijeta. Ali se svuda, u svakoj sredini napose, razvijaju drugačije i izgrađuju drugačiji društveni odnosi i drugačiji etnički i nacionalni kolektiviteti. Svugdje se, kod svakog naroda, stvaraju zasebne vrijednosti. Habsburška monarhija je sastavni dio Evrope, čak je jednim dijelom njezin središnji dio, a unutar Monarhije se nalazi hrvatski narod.⁶⁰ Zato je važno istražiti prodor i izgradnju tih sistema u hrvatskoj sredini. Jer opći razvitak nekog naroda u 19. stoljeću ovisi o izgradnji tih sustava u svojoj sredini.

3. b) *Epoha Moderne: nacija i nacionalni identitet*

Početke pred-kapitalističke privrede (na području zanatstva, obrta, trgovine i novčarskih ustanova), te početke modernih vizija o novim oblicima i formama u kulturi (na području književnosti, slikarstva, kiparstva, obrazovanja, filozofije, prava itd.) i ujedno ideje o općem napretku i pravednom društvu, dakako ne-feudalnom i ne-staleškom, kao i stanovite povijesne i društvene promjene koje postupno donose napredak u nekim evropskim sredinama, lako možemo pratiti (u gradovima sjeverne Italije) već od 11. do 13. stoljeća, a u Europi uopće od 14. stoljeća dalje. Nastanak, izgradnju i razvoj posve novih sistema – napose novi privredni, pravni, kulturni, politički i državni sistem, osnovice građanskog civilnog društva i time posve nove društvene sisteme, koji tijekom dugoga vremena od 11. do 18. stoljeća, još uvijek unutar sveobuhvatnih globalnih struktura feudalnog staleškog poretka, snažno utječu na sveobuhvatne povijesne i društvene promjene, na kojima Evropljani grade budući novi svijet – možemo pratiti unutar velikih epoha: od *Humanizma* i *Renesanse* preko *Reformacije* do *Klasicizma*, *Prosvjetiteljstva* i *Romantizma*.

Pa ipak, nema sumnje da duga *epoha Moderne* – koja, za razliku od ranijih stoljeća, u potpunosti mijenja svijet na svim područjima života i čovječanstvo vodi prema napretku, čije ostvarenje ne ide glatko, kao što ni razina napretka nije ispunila nade i očekivanja mnogih – počinje od kraja 18. stoljeća pojavom prosvjetiteljstva, industrijske revolucije i industrijalizacije i zatim pojavom buržoaskih revolucija, koje konačno ruše dugu epohu feudalizma i feudalnog staleškog poretka.⁶¹

Nasuprot feudalnom staleškom društvu, koje je osnovano na privilegijama i hijerarhijskim odnosima, koje stvara i održava nejednakost među ljudima, te stvara i održava hijerarhijske odnose i među ljudima i u društvenim odnosima, *Moderna* u tijeku njezine duge epohe izgrađuje nove povijesne pojave i nove odnose u društvu. Tada se, u procesu dugoga trajanja, izgrađuje nov svijet na slijedećim sistemima:

1. Na *modernom globalnom društvenom sistemu*:

– Postupno se izgrađuje *moderno društvo* (građansko, civilno, kapitalističko, industrijsko i post-industrijsko) i novi globalni društveni sistemi. To je moderno društvo, kod svakog naroda napose, kada prihvati i njegove osnovice uvode u život, omogućilo nastanak posve

⁶⁰ Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Šidak i drugi 1868; Šidak i drugi 1988; Šidak 1973; Šidak 1979; Korunić 1989; Korunić 1998; Korunić 1999; Korunić 2000; Stančić 1999; Marcartney 1950.

⁶¹ Hebermas 1988; Kalanj 1994; Lyotard 1985; Kemper 1993; Korunić 2000; Vattimo 1991.

novih društvenih odnosa i stanja, te izgradnju i razvoj zasebnog društava i društvenih sistema, ali i novih socijalnih odnosa.

– Prihvatanje i izgradnja modernog društva, najvažnija je osnova kod svakog naroda za njegov napredak i razvoj na svim područjima života u suvremenom svijetu. Slijed prihvatanja tog društvenog sistema, i izgradnja njegovih temeljnih vrijednosti, jednak je procesu modernizacije i napretka u nekoj sredini, ali i procesu izgradnje i organizacije moderne nacije i nacionalnog identiteta. Ti su procesi, u različitim sredinama, bili vrlo različiti i neujednačeni.

2. Na osnovicama *sistema moderne globalne kulture*:

– Kao nove kulturne vrijednosti, sistem globalne moderne kulture nastaje u Europi u tijeku velikih epoha od Humanizma i Renesanse, preko Protestantizma do Klasicizma, Prosvjetiteljstva i Romantizma. Te se kulturne vrijednosti šire iz europskog centra, gdje nastaju, prema periferiji. Na njima nastaje svijet moderne kulture: književni jezici, književnost, znanost, umjetnost, obrazovanje itd.

– Tijekom epohe Moderne, unutar modernog društva, u procesu ostvarenja obrazovne i kulturne revolucije, sada svaki narod u svojoj sredini, tijekom organiziranog nacionalnog pokreta, prihvaća te evropske vrijednosti i na njima ili prema njihovom modelu izgrađuju zasebnu nacionalnu kulturu, oblikuje i razvija standardni moderni književni jezik, stvara modernu književnost, razvija znanost i znanstvene institucije, stvara umjetnost, utemeljuje i organizira posve nove kulturne nacionalne institucije, stvara nove nacionalne vrijednosti i sadržaje, razvija pismenost, obrazovanje i obrazovne institucije. Na tim osnovama, koje se neprekidno mijenjaju, svaki narod temelji zasebni kulturni identitet.

3. Na osnovicama *sistema globalne kapitalističke privrede*:

– U procesu ostvarenja industrijske revolucije i industrijalizacije, s kojom i započinje epoha Moderne, svaki narod u svojoj sredini, prema vlastitim ekonomskim mogućnostima, uvodi opću industrijalizaciju u privredi, postupno izgrađuje i razvija sistem kapitalističke privrede, razvija nacionalno tržište, čime potiče razvoj roba i kapitala, te ubrzani razvoj urbanih sredina.

4. Na osnovicama modernih *političkih sistema*:

– Moderno društvo razvija posve nov politički sistem. Nastaje dugo razdoblje formiranja modernih demokracija, koje postupno ostvaruju građanske slobode, višestranački politički sistemi, slobodne izbore, nov sistem parlamentarizma i predstavničke vlasti, trodiobe vlasti (njezinu podjelu na zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast), razdoblje formiranja najvažnijih nacionalnih institucija, ostvarenja nacionalnog suvereniteta, uvođenja u život načela jednakosti i slobode, izgradnje moderne cjelovite političke zajednice, moderne nacije i nacionalne države itd.

– Na tim osnovama (na političkom sistemu utemeljenom na građanskom društvu i njegovom pravnom i političkom poretku) svaki narod organizira cjelokupni javni život i mobilizira cjelokupnu javnost. Na tim osnovama nastaje moderna nacija, te posve novi i nacionalni kolektivitet i nacionalni identitet.

5. Na novim *društvenim sistemima i sistemima društvenih odnosa i stanja*:

– Tek tada, u tom razdoblju, unutar modernog društva, tek u epohi Moderne nastaje nova organizacija nacionalne zajednice. Tek su tada nastali posve novi društveni sistemi i društveni odnosi i nova društvena stanja koji su omogućili izgradnju i organizaciju cjelovite i homogene moderne nacije, drugačije nego li ikada do tada. Tada nastaju posve novi i etnički i nacionalni identiteti. Ako prihvatimo to gledište, onda ne stoje teorije o etničkoj i kulturnoj naciji.

Moderna je sve to zajedno: *epoha Moderne* stvara nov svijet napretka na svim područjima života. U odnosu na stoljeća koja su joj prethodila, epoha Moderne (i snažni procesi modernizacije koji nastaju u tijeku ostvarenja *projekta Moderne*) postupno se iz Evrope širi svijetom, osvaja ga i u potpunosti mijenja. Istovremeno, zajedno s tom modernizacijom, svijetom se

šire nacionalni pokreti, otkrivaju se etnički i nacionalni identiteti i formiraju moderne nacije. Etnički i/ili nacionalni identitet je u usponu, na svim razinama i u svim dijelovima svijeta. Od tada nadalje, svijetom se šire i socijalne napetosti i nacionalni sukobi širokih razmjera.

S gledišta znanstvenog modela koji ovdje zastupamo – kada naciju promatramo kao posve novu zajednicu, koja i nastaje i organizira se unutar modernog društva, na osnovicama modernih društvenih sistema, kada nastaje posve nova organizacije svih etnija i sub-etnija, ali i posve novi etnički i nacionalni identiteti – ne možemo prihvatiti teorije o nastanku dva posve različita modela nacije. Prvo, po svom porijeklu nastaje zapadni model nacije, to su tzv. *građanske nacije*, koje nastaju u zapadnoj Evropi. Drugi model je ne-zapadni, a to je tzv. etnički model nacije.⁶²

Taj *etnički model* nacije nastaje u drugim dijelovima Evrope, na njezinoj periferiji i zatim se širi i izgrađuje u drugim dijelovima svijeta. Prema prvom tzv. zapadnom modelu, građanske nacije nastaju u središtu Evrope, unutar građanskog društva, modernih/stabilnih društvenih sistema i demokratskih tradicija, unutar organizirane moderne političke zajednice i pravno-političke jednakosti svih njezinih pripadnika. To su stoga stabilne nacije. Druge, tzv. etničke nacije, koje se pojavljuju u srednjoj i jugoistočnoj Evropi, a zatim i u drugim dijelovima svijeta, nastaju pod utjecajem mnogih i različitih nacionalizama, raznih povijesnih tradicija, mitova, lažnih ideologija, vjerovanja u zajedničke pretke, pod utjecajem raznih religije i prenaplašenih emocija. Etničke nacije su stoga nestabilne tvorevine.

Ta je teorija neodrživa. Ona počiva na modelu prema kojem se nastanak nacije promatra preko pojave i karaktera nacionalizma, koji, po toj teoriji, prethodi naciji. Nažalost, nju su nekritički prihvatili mnogi naši znanstvenici. Nacija je, o tome nema spora, posve nova zajednica koja nastaje unutar novoga modernog društva. Ne prije i ne na drugim osnovama. Naciju valja promatrati unutar njezine posve nove društvene organizacije: kao novi tip integracijske zajednice koja i nastaje i organizira se unutar modernog društva. Prije, u ranijim razdobljima, nalazimo razne oblike etnije i naroda i njihove različite organizacije unutar pred-modernih društava. Tek epoha Moderne i moderno društvo donosi i nove oblike zajednice i nove mogućnosti rada, djelatnosti i organizacije. Zato donosi i posve nove oblike etničkog i nacionalnog identiteta.⁶³

Pa ipak, uza sve goleme promjene, uza sav napredak koji su *Moderna* i novo moderno društvo donijeli čovječanstvu, neosporno je da taj opći napredak nije posve uspio. Jer ni u razdoblju *Moderne* nije riješen probleme silnih etničkih sukoba, golemih socijalnih suprotnosti, tragedija i nepravde s kojima se neprekidno susreće čovječanstvo i svaki narod napose. U svemu tome, i u pozitivnom i u negativnom smislu, i *Moderna* i moderna nacija i moderno društvo igraju ključnu ulogu. Tu je neprekidno prisutan problem identiteta: i društveni i etnički i nacionalni.

Štoviše, polazeći od teme koja nas ovdje zanima, a to je proces identifikacije i izgradnje društvenog i etničkog identiteta, mogli bismo zaključiti da je ta cjelokupna i mnogostruka djelatnost čovječanstva uopće, kao i svakog naroda i svakog čovjeka napose, djelatnost koja je u *epohi Moderne* u potpunosti izmijenila svijet, bila u velikoj mjeri usmjerena prema otkrivanju i potvrđivanju mnogostrukog identiteta, a napose kulturnog, političkog, državnog, vjerskog, etničkog i nacionalnog.

Taj proces identifikacije, i ujedno modernizacije, nalazimo tada i u Hrvatskoj. To otkrivanje mnogostrukog identiteta hrvatskog naroda, uz primjenu temeljnih globalnih sistema koji nastaju u epohi Moderne i modernog društva, bila je glavna zadaća mnogih intelektualala-

⁶² O tome: Smith 1991; Altermatt 1996; Seton-Watson 1980.

⁶³ Berger 1977; Habermas 1988; Kalanj 1994; Korunić 2000; Lyotard 1985; Supek 1996.

ca u Hrvatskoj u 19. i 20. stoljeću. U to su se napose uključili mnogi istaknuti književnici, umjetnici, znanstvenici i preporoditelji (P. Stoos, Lj. Gaj, D. Demetar, I. Mažuranić, P. Preradović, L. Botić, M. Pavlinović, A. Šenoa, I. Vojnović, A. Gustav Matoš i drugi), a napose hrvatski historičari, među kojima, kako je rečeno, posebno: I. Kukuljević, F. Rački, M. Mesić, Vj. Klaić, T. Smičiklas, F. Šišić i kasnije druge generacije u drugoj polovici 20. stoljeća. Mogli bismo bez pretjerivanja zaključiti da nitko u 19. i početkom 20. stoljeća u Hrvatskoj nije tome težio koliko oni, i da su od mnogih suvremenika najviše tome doprinijeli. Cjelokupni njihov rad podređen je: prvo, prihvaćanju temeljnih sistema i vrijednosti modernog društva i ostvarenju općeg napretka zemlje i, drugo, otkrivanju identiteta »Hrvata i hrvatskog naroda«. Zapravo je već T. Smičiklas kako svojom sintezom hrvatske povijesti tako i u povijesnim izvorima koje je objavio (*Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae – Diplomatički Zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. II–XIV) dao osnovice za upoznavanje identiteta Hrvata i hrvatskog naroda u prošlosti, ali ujedno i sintezu tih nastojanja koja su iskazana u tijeku hrvatskog političkog pokreta u 19. stoljeću. A sve je to bilo posve u skladu sa razdobljem u kojem su živjeli i radili: *epohom Moderne*.

No, nakon dugoga puta, danas kada se čovječanstvo usmjerava prema post-moderni, prema stvaranju istinske demokracije, opće globalizacije, prema pluralizmu i koegzistenciji raznorodnog etničkog, kada napušta promašene tekovine (nacionalne monizme, agresivni nacionalizam, totalitarizme i jednoumlja) koje je donijela *epoha Moderne*, ali sve te silne probleme nije mogla riješiti, čini se da traganje za etničkim i nacionalnim identitetom čovječanstvu nije donijelo mir već da je štoviše to stalno nastojanje otvaralo put ka novim etničkim sukobima i nemirima.⁶⁴

Uza sve to, danas je posve jasno da je *epoha Moderne* imala veliku ulogu u oblikovanju modernog građanskog društva i nastanku moderne nacije, koja se, tijekom procesa dugoga trajanja, formirala i organizirala kao homogena nacionalna zajednica, kao zajednica posve novoga integracijskog tipa: proces njezine integracije i modernizacije, zajedno s procesom konstrukcije kako nacionalnog identiteta tako i višestrukog identiteta u međuovisnosti, nastaje unutar socijalne zajednice novoga modernog građanskog društva. Na pojavu, izgradnju i razvoj tih novih modernih povijesnih pojava (i građanskog društva i moderne nacije i modernog etničkog i nacionalnog identiteta i kolektivnog identiteta) utječu: ideje prosvjetiteljstva, pojava kritičkog uma, industrijska revolucija i industrijalizacija, nova tehnička revolucija i razvoj tehnologije, kapitalistička revolucija, razvoj kapitalističke privrede i kapitala, a napose buržoaske revolucije, koje su zauvijek srušile feudalno društvo i utemeljile građansko društvo, koje snažno utječe na integracijske procese, te pojava kulturne revolucije, koja se ostvaruje putem širenja pismenosti, organizacije sistema općeg obrazovanja, razvoja znanosti, formiranja novih nacionalnih kulturnih vrijednosti i institucija, novog komunikacijskog sustava, oblikovanja nacionalne kulture, od književnog jezika, književnosti, znanosti, lijepe umjetnosti, do urbanih sredina itd.⁶⁵

Prema tome, tek *epoha Moderne* stvara uvjete za pojavu i modernizacijskih i integracijskih osnovica na kojima se formira moderno društvo (građansko, civilno, kapitalističko, industrijsko) i, unutar tog društvenog sistema, posve nova socijalna zajednica koja ima veliku integracijsku ulogu u stvaranju homogene i/ili cjelovite nacionalne zajednice (nacije kao modernog kolektiviteta) i kolektivnog nacionalnog identiteta, ali u isto vrijeme i u razvoju svih etničkih zajednica. Tada nastaju posve novi i drugačiji tipovi društvenih identiteta, jer se i pojedinci i etničke skupine i elite i narod identificira sa drugačijim društvom, drugačijom kulturom, drugačijim političkim sistemom i time i drugačijom zajednicom: nacijom.

⁶⁴ Habermas 1988; Kalanj 1994; ur. Kemper 1993; Korunić 2000; Vattimo 1991.

⁶⁵ Habermas 1988; Kalanj 1994; Berger 1979; Berger 1995; Neumann 1974; Sartori 1965.

Mogli bismo dakle zaključiti da je *Moderne* ujedno epoha modernih nacija i nacionalnih zajednica, epoha etničkog i nacionalnog identiteta od patriotizma do agresivnog nacionalizma. A to znači, ako na umu imamo posljedice agresivnih nacionalizama i etničke sukobe, da čovječanstvo u epohi Moderne, uza sve pozitivne nacionalne vrijednosti koje su utemeljene u tom razdoblju, nije utemeljilo modele samokontrole ni društva ni nacije ni nacionalnih zajednica niti agresivnih nacionalizama ni etničkih sukoba. Te modele i institucije samokontrole, na razini svijeta uopće i svakog naroda napose, u procesu opće globalizacije društva i svijeta uopće, može razviti i razvija post-moderna.⁶⁶

Kada je naime riječ o naciji, jasno je da su i *epoha Moderne* i ujedno moderno građansko društvo – epoha koja je u Hrvatskoj nastupila u razdoblju jače i masovnije organizacije hrvatskog političkog pokreta, a to je ujedno i razdoblje javne djelatnosti hrvatskih preporoditelja, elite, mnogih interesnih grupa i mnogih hrvatskih političkih stranaka – omogućili postupno stvaranje nacionalnog »jedinstva« i nacionalnih »cjelina« na svim razinama nacionalne zajednice (nacije) u procesu dugoga trajanja njezine izgradnje, organizacije i homogenizacije.

Tijekom *epohe Moderne* i modernog društva i ostvarenja njezina projekta, u svakoj sredini i u posebnim prilikama napose, nastajao je proces postupnog formiranja, organizacije i razvoja: a) homogene (»jedinstvene« i »cjelovite«) moderne i suvremene nacionalne kulture; b) zatim nacionalno homogene i »cjelovite« političke zajednice; c) »jedinstvene« i politički cjelovite »nacionalne države«; d) homogene ili cjelovite nacionalne ekonomske zajednice i kapitalističkog razvoja; e) modernih nacionalnih institucija (kulturnih, obrazovnih, političkih, državnih, upravnih, sudskih, ekonomskih, društvenih) itd.⁶⁷ Prema tome, cjelokupni *sistem Moderne* i modernog građanskog društva, koji potiču snažne modernizacijske i integracijske procese kao nikada prije, oblikuje postupno *nacionalne monizme*: nacionalno »jedinstvo«, nacionalne »cjeline« i nacionalne strukture »jednog«.

3. c) Društvo, društveni odnosi i nacionalni identitet

Da bismo mogli raspravljati o porijeklu i integraciji hrvatske nacije, ili o porijeklu i razvoju »Hrvata i hrvatskog naroda« – kako su o tome pisali mnogi hrvatski preporoditelji i historičari u 19. stoljeću – moramo znati što je nacija, kada se u povijesti pojavljuje, kako nastaje i kako se razvila, na kojem sustavu kulturnih vrijednosti se formira i u okviru kojeg globalnog društva. Drugim riječima, moramo istražiti kakva je međusobna ovisnost nacije i društva ili društvenih sistema.

Već smo kazali da je *epoha Moderne* ujedno i epoha modernog građanskog društva i epoha modernih nacija, ali i epoha konstrukcija modernih oblika etničkog i nacionalnog identiteta. To je razdoblje (epoha Moderne i modernog društva) javne djelatnosti više generacija hrvatskih preporoditelja, koji su o oblikovanju hrvatskog identiteta tada pisali, a tijekom svoje javne djelatnosti stvarali ključne nacionalne vrijednosti i institucije (kulturne, privredne, političke, državne, obrazovne, itd.) i time utjecali na izgradnju moderne hrvatske nacije. I zbog toga je važno istražiti međusobnu ovisnost nacije i društva. Jer, nema sumnje da moderno društvo (preko svojih društvenih sistema, društvenih odnosa, socijalnih interakcija i institucionalnog poretka) bitno utječe na formiranje i izgradnju naroda i moderne nacije.

Isto to vrijedi i za pojavu i razvoj hrvatskog naroda i hrvatske nacije. Prema svemu tome, i hrvatska je nacija nastala i izgradila se kao *zajednica posve novoga tipa* (i integracijska i

⁶⁶ Habermas 1988; Kalanja 1994; ur. Kemper 1993; Supek 1996; Vattimo 1991.

⁶⁷ Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1993; Korunić 1998; Korunić 1999; Korunić 2000.

socijetalna i nacionalna koje izgrađuju *nacionalni kolektivitet*) tek u epohi Moderne, tek unutar modernog građanskog društva, tijekom dugoga procesa modernizacije i integracije društva, kada nastaje proces preobrazbe hrvatske narodne zajednice u homogenu i cjelovitu nacionalnu zajednicu.⁶⁸

To je razdoblje kada se izgrađuju i oblikuju integracijske nacionalne osnovice kao novi sistemi i kao nove vrijednosti: kulturne, političke, privredne, obrazovne, komunikacijske i druge. Te nove integracijske nacionalne osnovice – koje su, tijekom procesa dugoga trajanja, međusobno udruživale sve segmente hrvatskog naroda i sve njegove pokrajine u homogenu nacionalnu zajednicu – nastaju tijekom smislene djelatnosti hrvatskih preporoditelja u 19. i 20. stoljeću. U tome je, kako je rečeno, ključnu ulogu imalo moderno građansko društvo i posve novi društveni odnosi.⁶⁹

Međutim, što je društvo? Da li je taj pojam jasan u povijesnoj znanosti? Ne, nije jasan! Po svemu sudeći, ni jedan pojam u znanosti nije tako nejasan kao pojam društva. Na prvi pogled taj nam je pojam jasan sve dok ga ne pokušamo definirati. A onda nastaju problemi. Ovdje o pojmu društva i društvenim sistemima vrlo kratko.

Na pojavu i izgradnju društva utječu pravne norme i vrijednosti. Tip i strukturu društva određuju: pravne norme, društveni odnosi i interakcije među ljudima. Prema tom modelu, postoje tri **reda fenomena društva**: prvi i najopćenitiji jest svijet društva kao sistem, tj. apstraktni globalni društveni sistem; drugi red jest svijet institucionalnog poretka koji se gradi na društvenim odnosima u konkretnoj sredini i, treći red, jest svijet interaktivnog poretka. Upoznajmo višeznačnost tog entiteta.

Društvo (i kao pojam i kao sistem i kao entitet) možemo upoznati kao skup društvenih odnosa i stanja, kao institucionalni poredak i preko društvenih sistema. Stoga, fenomen/entitet **društva** tvore ova tri međusobno povezana reda:⁷⁰

1. DRUŠTVO kao apstraktni pravni poredak i kao apstraktni društveni sistem, tj. kao **apstraktno globalno društvo i apstraktni društveni svijet**.

– Taj red društva predstavlja apstraktnu cjelinu, formu ili apstraktnu globalne strukture koje sve zajedno tvore složeni društveni sistem.⁷¹ Utemeljen je na normativno-pravnom sustavu, na apstraktnim globalnim pravnim normama.

– To je makro-društveni sistem (globalno društvo) na razini apstraktnog društvenog svijeta. Dijelovi apstraktnog globalnog društva su:

- a) pravni poredak u cjelini (apstraktni svijet) i u svakoj sredini napose;
- b) socio-sistemi⁷² (ili društveni sistemi) tog društva, a najvažniji su: pravni, kulturni, privredni, politički, državni, interakcija i građansko društvo;
- c) globalne društvene strukture (pravne, kulturne, privredne, političke, državne, upravne, ekonomske, obrazovne itd.);
- d) normativni ili pravni poredak i međunarodno-pravni poredak;
- e) socijetalna zajednica čija je srž sustav prava, normi, statusa i pravila.

– U zbilji se društvo (kroz stvarni društveni svijet) pojavljuje kada neki narod, unutar njegove političke zajednice i/ili države, na strukturama globalnog društva, izgradi i organizi-

⁶⁸ O hrvatskoj naciji: Gross 1981, 175–190; Gross – Szabo 1992; Korunić 1989; Korunić 1993, 133–228; Korunić 1998, 9–39; Korunić 1999, 137–160; Stančić 1980.

⁶⁹ Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 2000.

⁷⁰ O društvu: Parsons 1991; Parsons i drugi 1969; Parsons 1967; Berger 1995; Bobio 1985; Colletti 1982; Pusić 1989; Held 1990; ur. Pokrovac 1991.

⁷¹ Usp. tabelu br. 1 u ovoj raspravi.

⁷² **Socio-** kao prvi dio riječi koji označava ono što se odnosi na *društvo*; **socio-sistemi** su, prema tome, društveni sistemi (kulture, politike, privrede itd.) koji nastaju i razvijaju se u određenom društvu.

ra zasebni institucionalni poredak, društvene sisteme i odnose i zasebne vrijednosti: kulturne, pravne, političke, državne, privredne itd.

– Jezgra svakog društva odnosno svakog društvenog sistema i institucionalnog poretka, kada se izgradi u konkretnoj sredini, jest:

(1) *socijalna zajednica* – koja kao društvena zajednica sadrži sustav pravnih normi, pravila i statusa, a od ljudi koji unutar nje žive traži odanost i lojalnost trajnim vrijednostima, pravnom i političkom poretku, pripadnost toj zajednici itd., te u tom pogledu ima snažnu integracijsku ulogu kod svakog naroda u organizaciji narodne zajednice, a napose, unutar modernog društva, u izgradnji moderne nacije, ali i svih oblika etnije – i

(2) *društveni (pod)sistemi* (prava, politike, kulture, privrede, uprave, sudstva, obrazovanja itd.) koji također imaju snažnu integracijsku ulogu.

– Prema tome, na globalnom društvu, napose na sistemu institucija modernog društva (na sistemima i građanskog i civilnog i kapitalističkog i industrijskog i post-industrijskog društva) počivaju svi modernizacijski i integracijski procesi i cjelokupna organizacija svakog naroda i svake moderne nacije i svake etnije.

2. DRUŠTVO kao institucionalni poredak, a tvore ga **društveni odnosi i stanja u društvu**, tj. **društveni sistemi/okolina i stvarni društveni svijet**.

– U zbilji se društvo izgrađuje kroz *društvene sisteme, institucije* i cjelovitu *organizaciju* jednog naroda (kroz narodnu ili nacionalnu zajednicu) koji na određenom teritoriju ima upravu, političku zajednicu i državu, a izgrađuje se na osnovicama globalnog društva: kulturnim, privrednim, političkim, pravnim itd. Tvori ga dakle ukupnost društvenih odnosa i stanja ljudi i naroda u cjelini unutar organizirane narodne ili nacionalne zajednice. To je zasebno društvo koje se izgrađuje na institucijama i na zasebnim vrijednostima u konkretnoj sredini, kod svakog naroda napose. Tada se društvo, kao posebni entitet i institucionalni poredak, razlikuje od političke zajednice i države, ali je s njima u uskoj vezi.

– Prema tome, društvo se kao entitet u zbilji izgrađuje preko društvenih sistema, socijalnih odnosa, društvenih institucija i institucionalnog poretka, unutar svih društvenih područja koja nastaju unutar neke *organizirane* narodne ili nacionalne zajednice. Ujedno se oblikuje i kao civilizacijska razina nekog naroda. Tada nastaje zasebno društvo (koje je izgradio narod u svojoj sredini) i u velikoj mjeri samostalno spram svoje okoline, spram svih drugih takvih zasebnih društava. Pomoću tog entiteta (kada *društvo promatramo kroz institucionalni poredak i društvene sisteme + okolina*) možemo upoznati stvarni društveni svijet i cjelovitu organizaciju jednog naroda unutar njegove narodne ili nacionalne zajednice, unutar njegove moderne nacije.

3. DRUŠTVO kao interaktivni poredak, kao svijet pravnih, društvenih i socijalnih *interakcija* između pojedinaca i društvenih grupa; to je stvarni društveni svijet uzajamnog prisustva i interakcija koje se događaju među ljudima u nekoj sredini.

– U tom smislu društvo tvori svaki *skup ljudi*, tj. određena grupa ljudi/osoba koji su se udružili unutar društvenih institucije, udruga, političke zajednice.

– Na toj razini društvo možemo prikazati i kao *individualni poredak*, a to je svijet stvarnih osoba/ljudi. Sastavljeno je dakle od pojedinaca, koji su se udružili u konkretne svrhe i ciljeve. Tada je društvo sačinjeno (1) od pojedinaca, (2) od interakcije među pojedincima i (3) od institucija na kojima je izgrađeno.

Napomena.– Uz to, postoje još dva pojma društva:

Prvo, pojam DRUŠTVO u hrvatskom jeziku je sinonim za neku *udругu*; u tom smislu možemo kazati da postoji: sportsko, kulturno, književno, gospodarsko, planinarsko itd. »društvo«.

Drugo, pojam DRUŠTVO ima i značenje *druženja* među ljudima, a to kažemo kada želi-

mo biti s kime u »društvu«, na primjer s nekim bliskim prijateljem ili kolegom, kada kome (nekome prijatelju ili znancu) mi pravimo ili netko nama pravi »društvo«, kada se dakle »družimo« s nekim itd.

Za našu su raspravu i temu o kojoj je ovdje riječ, a to je istraživanje izgradnje i razvoja društvenih uopće, te etničkih i nacionalnih identiteta napose, odnosno kulturne i etničke raznolikosti, važna sva tri reda fenomena društva: (1) društvo kao apstraktni globalni društveni svijet ili kao apstraktni pravni poredak, (2) društvo kao institucionalni poredak ili stvarni društveni svijet koji je izgrađen kao cjelina društvenih sistema/okolina i (3) društvo kao interaktivni poredak koji nastaje kroz socijalne interakcije među ljudima i interesnim grupama.

To je dakako idealno-tipski model za prikazivanje kompleksne društvene stvarnosti. Time ne kažemo da uistinu postoje tri odvojena entiteta. Ipak je nužno razlikovati sva tri reda fenomena društva. Kada društvo motrimo kao zasebni entitet, svaki red valja promatrati odvojeno. Ali u isto vrijeme, budući da društvo valja motriti preko izgradnje društvenih sistema i odnosa, jasno je da sva tri reda tvore cjelinu (fenomena društva) bez koje je nemoguće upoznati što je društvo.

Pojedini dakle dio, kao posebni red *fenomena društva*, valja gledati preko sva tri reda. Prvi tvori globalno društvo, tj. makro-društveni sistem. U drugom se redu radi o izgradnji društvenih sistema (kulture, privrede, obrazovanja, uprave, političke zajednice, države itd.) i odnosa u društvu kod nekog naroda, tj. o mikro-društvenom sistemu. U trećem se redu radi o socijalnim interakcijama među ljudima. Globalno društvo je, na primjer, *feudalno društvo* (feudalni staleški pravni i politički poredak) ili *moderno građansko društvo* (koje tvore i izgrađuju moderni sistemi građanskog, civilnog, kapitalističkog, industrijskog i post-industrijskog društva).

Prema tome, na temeljenim i univerzalnim osnovicama globalnog društva i društvenih sistema, napose na njegovom normativnom sustavu i univerzalnim pravnim vrijednostima, pojedini narodi, unutar njihovih narodnih i nacionalnih zajednica, izgrađuje zasebno društvo ili totalitet (cjelinu) društvenih sistema. U tom drugom značenju, kada se u konkretnoj sredini izgradi zasebno društvo kroz institucionalni poredak i zasebne društvene sisteme, možemo govoriti na primjer o »hrvatskom društvu«, jer se hrvatski narod (kroz društvene sisteme i putem njegove narodne zajednice) organizirao unutar složenih društvenih odnosa i stanja: unutar mnogih društvenih cjelina i na mnogim društvenim područjima.

Rekosmo da moderno društvo, koje se izgrađuje u *epohi Moderne*, tijekom 19. i 20. stoljeća, poglavito utječe na izgradnju nacija, pa prema tome i na formiranje hrvatske nacije. Moderno građansko društvo, koje se izgrađuje u Hrvatskoj u vrijeme djelovanja hrvatskih preporoditelja, oblikuje društvene sisteme i socijalni poredak. A tek je taj novi društveni svijet omogućio svestranu organizaciju hrvatskog političkog pokreta, sve socijalne promjene i izgradnju moderne hrvatske nacije.

Nužno je dakle imati na umu da i (1) *globalno društvo* i (2) društvo kao *institucionalni poredak* i (3) *društveni sistemi* u svakoj sredini (kod svakog naroda, unutar svake narodne ili nacionalne zajednice napose) oblikuju: *socijalni poredak*, mnoge *socijalne promjene* i višestruke *interakcije među ljudima*. Sve tri razine fenomena društva važne su za upoznavanje i prikazivanje kompleksnog i stvarnog društvenog svijeta. Sve tri razine društva bitno utječu i na konstrukciju različitih identiteta: društvenih, etničkih i nacionalnih.

Tu shemu, kao idealno-tipski model spoznaje i mišljenja o globalnom društvu i društvenim sistemima (+ njihova okolina) i/ili o *fenomenu društva* uopće, sažeto smo ovdje iskazali u tabeli br. 1. O tome više na drugom mjestu.

Društvo: društveni sistemi ↔ okolina i socijalni poredak

Tabela br. 1

D R U Š T V O i apstraktni svijet i realnost	DRUŠTVENI SISTEMI realni društveni svijet i etnos	SOCIJALNI POREDAK etnička i kulturna raznolikost
<p><u>I. Makro-društveni sistem</u> DRUŠTVO kao apstraktni globalni pravni poredak</p> <p>* kao apstraktni društveni svijet * i kao globalno društvo i kao međunarodni pravni poredak</p>	<p><u>Društveni sistemi ↔ okolina</u></p> <p>* društveni sistemi: pravni, kulturni, privredni, politički, državni, tehnološki itd. * društveni sistemi/okolina * društvene strukture: pravne, kulturne, političke, privredne, komunikacijske itd. * izgradnja i organizacija: SOCIJETALNE ZAJEDNICE</p>	<p>* kompleksni društveni svijet * društveni pluralizam * etnički i kulturni pluralizam * socijalni procesi i promjene * društveni odnosi i stanja * društvene promjene * društveni procesi * društveni pokreti (svi oblici) * modernizacija društva * integracija (društva i etnosa) * interakcija među ljudima</p>
<p><u>II. Mikro-društveni sistem</u> DRUŠTVO kao institucionalni i interaktivni poredak</p> <p>* kao stvarni društveni svijet * kao samodovoljni kolektivitet = cjelovita organizacija jednog naroda unutar njegove narodne i/ili nacionalne zajednice + okolina (i zajednice i društva)</p>	<p><u>Društveni sistemi i etnos</u></p> <p>* stvarni društveni svijet: sva područja i svi sistemi društva * kulturna i etnička raznolikost * nacionalne vrijednosti * organizacije i institucije * pravni i politički poredak * organizacija polit. zajednice * socijetalna zajednice u konkretnoj sredini * izgradnja i organizacija: NARODNE i/ili NACIONALNE ZAJEDNICE</p>	<p>* sustav komunikacije * stalne transformacije * racionalne akcije i djelovanje * organizacija i razvoj: društva, države, političke zajednice, privrede, nacionalne kulture, školstva i obrazovanja, uprave, sudstva, svih oblika etnija, naroda, nacije itd. * razvoj svijesti * svjesna djelatnost (svijest) * uloge (individualne i grupne) * razmjene (na svim razinama) * sukobi i sukobi * evolucijske promjene</p>

Etničke i nacionalne identitete nije moguće istražiti ako ne upoznamo pojavu i razvoj etnija, sub-etničkih grupa, naroda i nacija. A na jedno (etnijske i sub-etnijske) i na drugo (narod i nacije), na njihovu pojavu, oblik organizacije i razvoj utječe i društvo i društveni sistemi i socijalne promjene koje smo sažeto i shematski pokazali u tabeli. Posebno na sve te socijalne promjene utječe moderno društvo i/ili sistemi modernog građanskog, civilnog, kapitalističkog, industrijskog i post-industrijskog društva, koje određuje i društvene odnose i stanja u društvu. Pritom je važno uočiti da socijetalna zajednica, unutar društvenog poretka i socijalnih promjena, međusobno povezuje sve razine društva: i globalno društvo i društvo kao institucionalni poredak i društvene sisteme i društvene/socijalne odnose.

Napose tu funkciju socijetalna zajednica ima unutar modernog građanskog društva i posebno unutar modernih društvenih sistema koji se izgrađuju u epohi Moderne. Ta društvena/socijetalna zajednica vrlo snažno utječe na proces društvene identifikacije i izgradnju društvenih identiteta uopće, a napose na stvaranje i/ili konstrukciju etničkih i nacionalnih identiteta. A sve to dakako utječe na izgradnju i organizaciju svih oblika etnija i sub-etničkih grupa, svakog naroda i svake nacije napose, nacionalnih kultura i sub-kultura.⁷³

⁷³ Parsons 1991; Berger 1995; Bobio 1985; Pusić 1989; Held 1990; ur. Perkovac 1991.

3. d) Građansko društvo: etnije i nacionalni identitet

Moderno građansko/civilno društvo – koje je kao globalno moderno društvo epohe Moderne utjecalo (1) na svestranu organizaciju cjelokupnoga javnog života i (2) na oblikovanje cjeline modernih društvenih sistema – u Hrvatskoj se uvodi za revolucije 1848–49. godine, ali se intenzivno izgrađuje i razvija tek nakon sloma neo-apsolutizma, od kraja 1860. godine dalje. To moderno društvo (i napose sistemi modernog i građanskog i civilnog i kapitalističkog i industrijskog društva) potiče i omogućuje svestranu djelatnost ljudi na svim područjima javnog života: na području opće kulture, privrede, političkog sustava, parlamentarizma, organizacije političkog pokreta, unutrašnje uprave, sudstva, školstva i obrazovanja, znanosti, modernizacije itd. Ako to imamo na umu, posve je jasno da je moderno društvo vrlo snažno utjecalo na oblikovanje etničkih i nacionalnih identiteta, na izgradnju i organizaciju svih oblika etnija u Hrvatskoj i napose na izgradnju moderne hrvatske nacije.

Prema našem modelu, nacija je najcjelovitija društvena zajednica (homogena, cjelovita i jedinstvena nacionalna zajednica) koja je nastala i izgradila se tijekom dugotrajnih procesa modernizacije i integracije unutar epohe *Moderne* i modernog društva: i građanskog i civilnog i kapitalističkog i industrijskog i post-industrijskog. No, moderna nacija uopće, pa tako ni hrvatska nacija, nije društvo: nacija je moderna zajednica koja nastaje unutar modernog društva i tijekom izgradnje tih modernih društvenih sistema. U građanskom društvu, unutar epohe *Moderne* i modernog društva, uz socijalnu zajednicu koja se tada izgrađuje, moderna nacija ima snažnu i svestranu integracijsku ulogu. Nacija je dakle zajednica posve novoga integracijskog tipa koja se izgradila unutar modernog društva i društvenih sistema, sistema koje izgrađuje, stalno mijenja i transformira moderno građansko, civilno, kapitalističko, industrijsko i post-industrijsko društvo. No nacija je integracijska zajednica na razini etnosa: ona integrira sve pojedince i segmente i sve dijelove jednog naroda, jednog etnosa. To je njezina trajna socio-etnička i društvena uloga. I socijalna je zajednica također integracijske zajednica, ali je njezina integracijska funkcija na razini sustava prava, pravnih normi i statusa, te društva i socijalnih odnosa. Socijalna zajednica integrira dakle sve stanovništvo neke političke zajednice ili države, bez obzira na (različito) etničko i/ili nacionalno porijeklo tog stanovništva u cjelini.

Budući da se moderna nacija izgrađuje u građanskom društvu, nacionalnu zajednicu određuje društveni sistemi (tog modernog društva) i socijalna zajednica u tom društvu: pojavu, razvoj, oblik i organizaciju nacije. Nacija nastaje i neprekidno se razvija na osnovicama modernosti i u procesu integracije u tom građanskom društvu. A temeljne osnove i modernih globalnih sistema i modernosti počivaju na: prirodnom pravu, pravnom poretku, načelu jednakosti i ravnopravnosti svih ljudi, na građanskoj revoluciji, razvoju moderne demokracije, na građanskim slobodama, slobodnim izborima, parlamentarizmu, razvoju industrijske revolucije i ostvarenju industrijalizacije, na tehnološkoj revoluciji, razvoju pismenosti i obrazovanja itd.

U svakom slučaju, na oblikovanje nacionalnog identiteta, kao i na izgradnju moderne nacije, utječe realizacija projekta Moderne i modernog društva: njihova i modernizacija i integracija, napose izgradnja posve novih nacionalnih vrijednosti koje se temelje na modernim društvenim sistemima. Modernizacija potiče svestrani razvoj svih etnija i nacije. Zato je važno istražiti identitet (i pojavu i izgradnju i organizaciju) hrvatske nacije i svih etničkih zajednica koje postoje unutar njezine političke zajednice. Ako ne istražimo i jedno (izgradnju moderne hrvatske nacije) i drugo (etničke i nacionalne identitete) ne možemo upoznati ni povijesni razvoj hrvatskog naroda u cjelini. To je bilo jasno već mnogim hrvatskim preporoditeljima kada su stvarali nove kulturne i političke nacionalne vrijednosti i institucije, a napo-

se hrvatskim povjesničarima (na primjer F. Račkom, I. Kukuljeviću, M. Mesiću, V. Klaiću, T. Smičiklasu i drugima) kada su pisali povijest hrvatskog naroda i objavljivali temeljne povijesne dokumente. Uz mnoge druge, oni su svojim djelom (izdavanjem povijesti hrvatskog naroda i povijesnih dokumenata, stvaranjem novih nacionalnih vrijednosti, te kulturnih i političkih institucija tijekom nacionalnog pokreta) dali najvažnije osnove na kojem su mnoge generacije suvremenika, u tijeku organiziranog političkog i nacionalnog pokreta, mogli osnivati nacionalni identitet hrvatskog naroda u cjelokupnoj njegovoj povijesti.⁷⁴

4. Etnički i nacionalni identitet u hrvatskoj javnosti

4. a) Etnije i etnički identitet

Nastavimo ovdje našu raspravu o etniji i etničkom identitetu. Nužno je o tome imati jasne pojmove i spoznaje, jer u protivnom ne možemo utemeljiti ni znanstveni model niti istraživanja o etničkom i nacionalnom identitetu, te o etniji i naciji.

Etničke zajednice ili **etnije** – i **pred-etnije** (rod i pleme, čije zajedništvo počiva na rodoslovnim strukturama, jedinstvu »krvi« i porijekla) i **proto-etnije** (međusobno udruživanje više plemena, čije zajedništvo više ne tvori isto rodoslovno porijeklo) i **proto-moderne etnije** (nastanak etničke i/ili narodne zajednice koja se izgradila i organizirala unutar određenog društva i društvenih sistema, pravnog i političkog poretka, političke zajednice, te posjeduje zajedničku kulturu, ali i kulturnu i etničku raznolikost) – po svom porijeklu spadaju u najstariji tip ljudskih zajednica, koje su nastajale u tijeku svestrane čovjekove djelatnosti, rada i organizacije.

Po svom dakle nastanku, te etničke zajednice (etnije) su starije od nacije. Jer nacije, kao moderne homogene zajednice, nastaju i izgrađuju se, kako je rečeno, tek u epohi Moderne i modernog društva, tek kada su izgrađeni moderni društveni sistemi, ne prije, ne u epohi feudalizma i feudalnom pravnom i političkom poretku. Tada, u feudalizmu, nastaju pred-moderni i posve drugačiji oblici organizacije etnosa i narodne zajednice, koja još ne postiže punu cjelovitost i homogenost (ni etničku ni socijalnu ni političku ni kulturnu) koju izgrađuju moderne nacije.

Ovdje se dakako radi o načinu i mogućnosti organizacije i razvoja etnosa. Pred-moderna društva, na jednoj strani, i moderno društvo i moderni društveni sistemi, na drugoj strani, daju posve *drugačije institucije* (pravne, političke, državne, privredne, komunikacijske, obrazovne, upravne, parlamentarizma, trodiobe vlasti, nacionalnog suvereniteta itd.) na kojima se izgrađuje posve drugačiji poredak (pravni, politički i privredni) i izgrađuju i organiziraju sasvim drugačije etnije.⁷⁵

Kada je prema tome riječ o modernoj naciji, koja nastaje unutar epohe Moderne i modernog društva, tada ne mislimo samo na fenomen nacionalnih sentimentata (na nacionalnu svijest i volju i sve oblike nacionalizma), koji se u nekim elementima (svijesti i solidarnosti) vežu i sa etničkim sentimentima u pred-modernim društvima, već poglavito mislimo na sasvim drugačiju organizaciju svih oblika etnija i napose na drugačiju organizaciju nacionalne zajednice u modernom društvu.

⁷⁴ Šidak i drugi 1968; Šidak i drugi 1988; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1998; Korunić 1999; Korunić 2000; Stančić 1999; Suppan 1999.

⁷⁵ Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 2000; Anderson 1990; Gellner 1994; Gellner 1998; Deutsch 1966; Deusch 1969; Hobsbawm 1993; Smith 1983; Smith 1991; Jenkins 1997.

Takav tip zajednice (moderne nacionalne zajednice sa svim obilježjima koje smo naveli, izgrađene na osnovicama modernih društvenih sistema) ne nalazimo, niti je to moguće naći, prije epohe Moderne i modernog društva, u tzv. pred-modernim društvima. No, kako je rečeno, i nakon nastanka moderne nacije, i dalje postoje etničke zajednice i sub-etničke grupe, ali sada unutar nacije: unutar njezine političke zajednice i nacionalne države, unutar nacije kao dominantne i/ili šire meta-etnije. Sada se moderna nacija izgrađuje kao dominantna etnija, dok se sve »druge« etničke zajednice i etničke grupe – koje se nalaze unutar njezina političkog i državnog teritorija i socijalne zajednice modernog društva – i razvijaju i organiziraju kao sub-etnije unutar svojih sub-kultura. Sve dakle »druge« sub-etnije i sub-etničke grupe, koje nacija (i njezina država) obuhvaća kao dominantna etnija, posjeduju identitet »drugoga« i konstruiraju takav individualni, grupni i kolektivni identitet.⁷⁶

Nema dakle sumnje da u svim razdobljima i u svim društvima, od najstarijih vremena do suvremenosti, unutar neke političke zajednice ili države ili neke nacije kao dominantne etnije, uvijek postoje više sub-etnija i sub-etničkih grupa i skupina, da postoji kulturna i etnička raznolikost (pluralizam). Tako je bilo, kako smo naveli, i unutar svih hrvatskih pokrajina, unutar Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) u 19. stoljeću kada su, u tijeku Hrvatskog narodnog preporoda i zatim hrvatskog nacionalnog i političkog pokreta, stvorene nove integracijske nacionalne osnovice na kojima se izgradila i organizirala moderna hrvatska nacija.⁷⁷

U tom razdoblju, kada se i u hrvatskoj sredini prihvaćaju i izgrađuju temeljne vrijednosti globalnih sistema (kulture, privrede, tehnologije, pismenosti, obrazovanja i druge) koji nastaju u razdoblju Moderne i modernog društva, i unutar Hrvatske nastaje proces modernizacije i integracije ne samo cjelokupnog društva nego i svih etnija, proces njihove svestrane organizacije. Međutim, samo se *dominantna etnija* (a to je na hrvatskom prostoru bio hrvatski narod) izgrađuje, transformira i organizira u modernu naciju i homogenu nacionalnu zajednicu, koja integrira i asimilira mnoge sub-etničke grupe, ali ne i etničke zajednice koje su se unutar građanskog društva uspjele organizirati i održati svoj sub-kulturni i vjerski identitet.⁷⁸ Cjelokupni taj etnos (i sve etnije i sub-etničke grupe i hrvatski narod i modernu hrvatsku naciju) na hrvatskom prostoru u 19. stoljeću međusobno povezuje u jednu cjelinu: pravni i politički poredak, moderno društvo i društveni i/ili socijalni odnosi, socijalna zajednica, unutrašnja uprava, sudstvo, školstvo, moderna kultura, moderna privreda itd. Ali je i tada riječ o kulturnoj i etničkoj raznolikosti i o društvenom pluralizmu.

Zbog toga je nužno istražiti: prvo, pojavu i razvoj proto-modernih etnija, koje su prethodile izgradnji modernih nacija; drugo, nastanak i razvoj moderne nacije i njezin odnos spram drugih etničkih grupa i zajednica (spram cjelokupne okoline »drugih« etnija) koje su opstale i razvijale se unutar te šire/dominantne nacionalne zajednice, njezine političke zajednice i nacionalne države.

U 19. stoljeću, u najvažnijem razdoblju kada se izgrađuju osnovice moderne hrvatske nacije, na hrvatskom političkom prostoru žive, kako smo upoznali, više etnija: hrvatska, srpska, češka, slovenska, slovačka, njemačka, mađarska, talijanska, židovska, rumunjska i druge i više sub-etničkih skupina.⁷⁹ Na tom je prostoru *dominantna etnija* bila hrvatska, odnosno

⁷⁶ Korunić 1998; Korunić 1999; Korunić 2000.

⁷⁷ Šidak i drugi 1968; Šidak i drugi 1988; Šidak 1973; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Stančić 1980; Stančić 1985; Stančić 1998; Stančić 1999.

⁷⁸ Usp. o tome: Kržišnik-Bukić (ur.) 1995; Artuković 1991; Artuković 2000; Rumenjak 2000.

⁷⁹ O tome imamo dovoljno povijesnih izvora. Najvažniji su popisi stanovništva. Usp. Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Suppan 1999; Artuković 2000.

hrvatski narod, koji se unutar modernog društva (građanskog, civilnog, kapitalističkog i industrijskog) organizirao u modernu naciju. Hrvatski je narod i Hrvati dominantna etnija unutar Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije): jer Hrvati tvore većinu stanovništva na tom prostoru, hrvatski je jezik standardiziran i uveden u javnu upotrebu (u književnosti, obrazovanju, sudstvu i javnim komunikacijama uopće), oni su prihvaćali kulturne utjecaje, određivali razinu opće kulture i usmjeravali njezin razvitak i modernizaciju, samo su oni bili nosioci hrvatske državopravne i kulturne tradicije, oni su u svojim rukama imali vlast i unutrašnju upravu, većinu u parlamentu (Hrvatskom saboru) i županijskim skupštinama, u općinama i gradovima, određivali su sistem obrazovanja, te u svojim rukama imali najvažnije institucije u zemlji: kulturne, političke, upravne, sudske, privredne i druge; oni su napokon organizirali hrvatski narodni preporod i zatim hrvatski nacionalni i politički pokret, koji je mobilizirao većinu stanovništva u Hrvatskoj, a taj je preporod i nacionalni pokret stvorio osnove (kulturne, privredne, obrazovne, političke, državne, komunikacijske, temeljne institucije itd.) na kojem je izrasla moderna hrvatska nacija. Na tom prostoru (Trojedne kraljevine) ni jedna »druga« etnija (osim hrvatskog naroda) nije se tako organizirala i nije povela pokret takvih širokih razmjera. Zato na tom prostoru, o čemu svjedoči povijest, nije mogla nastati ni jedna druga nacija (kao dominantna zajednica) osim hrvatske nacije.

Veoma su složeni međuodnosi: etnija, sub-etnija, sub-etničkih grupa i sub-kultura, na jednoj, i hrvatske nacije (kao dominantne etnije) na drugoj strani na tom prostoru. Riječ je, kako je rečeno, o odnosu hrvatskog naroda/etnosa i hrvatske nacije spram njezine okoline: spram »drugoga« etnosa, »drugih« sub-etnija i sub-etničkih skupina. Ti se međuodnosi iskazuju kako u kulturnoj i etničkoj raznolikosti (pluralizmu) tako i u postojanju etnija i etničkih identiteta koji se stalno mijenjaju. Njihova je međusobna interakcija veoma složena. Zato moramo sustavno istražiti kontinuitet između proto-modernih etnija, modernih etnija, nastanka i razvoja etničkog identiteta i modernih nacija, i ujedno nastanka nacionalnog identiteta kao modernog fenomena, kada se javlja i izgrađuje, u stalnim promjenama, kolektivni identitet i identitet nacionalnog kolektiviteta. U isto vrijeme u modernom društvu nastaju vrlo složeni i napetiji međusobni odnosi svih etnija. Mi ćemo tim problemima posvetiti više rasprava. Bilo bi poželjno da se sve to prouči i s gledišta sociologije, politologije, etnologije i antropologije. Etnicitet i identitet su sveobuhvatne povijesne pojave i društvene vrijednosti. Interdisciplinarni je stoga pristup poželjan.

4. b) Nacije i nacionalni identitet

Nužno je dakle razlikovati (1) sve oblike pred- i proto-modernih etnija (a to su: rod, pleme, zajednica plemena, etničke skupine, narod i pred-moderna narodna zajednica), kao i njihove višestruke i raznolike kulturne i etničke identitete, od (2) moderne narodne zajednice, te moderne nacije i kolektivnog nacionalnog identiteta, kao modernih fenomena, koji se izgrađuju u epohi Moderne i modernog društva. Ali dakako ne samo s gledišta međuljudskih odnosa i ljudske svijesti o pripadnosti nekoj zajednici unutar pluralne kulturne i etničke raznolikosti, jer se u tom pogledu (svijesti o pripadnosti zajednici i solidarnosti) malo što mijenja, već s gledišta posve nove organizacije etnija, posve drugačije javne djelatnosti ljudi i ujedno stvaranja posve novih vrijednosti na kojima se izgrađuje posve novi etnički identitet.

Prema našem dakle istraživanju i ovom znanstvenom modelu, modernoj naciji kao cjelovitoj i na posve nov način organiziranoj nacionalnoj zajednici, po svom postanku prethode svi ti oblici proto- i pred-modernih etnija koji su nastali i izgradili se unutar pred-modernih društava, unutar njihovog pravnog i političkog poretka. Dok nacija, kao moderna zajednica, svoj nacionalni kolektivitet i višu razinu razvoja, općeg napretka i posve nove organizacije

(na području kulture, političke zajednice, industrijske privrede, pismenosti i obrazovanja, uprave, sudstva, komunikacije, nacionalnih institucija itd.) izgrađuje na novim vrijednostima i modernim društvenim sistemima koji nastaju tek u modernom društvu epohe Moderne.

To je ključna i suštinska razlika: i društvo i društveni sistemi i socijalni odnosi, koji se neprestano mijenjaju i transformiraju, a napose pravni i politički poredak, veoma su važni i za etnički i nacionalni identitet i za nastanak i organizaciju svih etnija, od plemena do naroda i moderne nacije. U tom pogledu, s gledišta etniciteta, pojava i izgradnja modernog društva (ponovimo: i modernih sistema građanskog, civilnog, kapitalističkog i industrijskog društva) u pojedinim sredinama, granično je doba kada počinje: (1) transformacija svih proto-etnija (koje su nastale u pred-modernim društvima i razdobljima) i njihovo prerastanje u moderne etnije i (2) izgradnja posve nove integracijske zajednice, moderne nacije i (3) mnogo radikalniji proces među-etničke napetosti i sukoba (kultura i identiteta) između svih oblika etnija. Jer i nakon formiranja nacije, unutar njezine političke zajednice i nacionalne države, i dalje postoje mnoge sub-etničke grupe, sub-etničke zajednice i njihove sub-kulture, ali sada organizirane također unutar modernog društva i modernih društvenih sistema. To su sada dakle moderne etnije, organizirane unutar modernog društva, sa zasebnom sub-kulturom i posebnim etničkim identitetom.

Taj znanstveni model – na kojem počivaju istraživanja etničkog i nacionalnog identiteta, pojave i izgradnje naroda i moderne nacije, te društva, društvenih sistema i društvenih i/ili socijalnih odnosa – unosi dakle bitnu razliku: između pred-moderne epohe (i pred-modernih etnija i pred-moderne narodne zajednice i pred-modernog društva i pred-modernog pravnog i političkog poretka i pred-modernih socio-sistema i struktura i pred-moderne kulture) na jednoj strani, od epohe Moderne i modernog društva (i modernih sistema građanskog, civilnog, kapitalističkog, industrijskog i post-industrijskog društva) na drugoj strani.

Taj drugi svijet (i moderna epoha i moderno društvo i moderni društveni sistemi i moderna nacija) izrasta iz prvoga (iz temelja pred-modernih društava i kultura), ali su ipak sada temeljni sustavi (kulture, privrede, obrazovanja, industrije, tehnologije, komunikacije itd.) posve različiti. No, modernost ne znači i apsolutni napredak. Štoviše, epoha Moderne je donijela daleko više socijalnih napetosti, etničkih suprotnosti i ratova, bijede i ekoloških katastrofa nego li i jedno razdoblje ranije. U tome je nužno iskazati kritičnost.⁸⁰

Ako međutim imamo na umu sve što je do sada rečeno (o epohi Moderne, modernom građanskom društvu, procesima modernizacije i integracije, o etniji i naciji, te o etničkom i nacionalnom identitetu) posve je jasno da je nužno proširiti istraživačku osnovicu kako bismo mogli sve to valjano istražiti i upoznati, napose kada je riječ o modernoj hrvatskoj naciji i njezinom odnosu spram drugih naroda, nacija i etnija (1) unutar uže regije (unutar hrvatskog etničkog i političkog prostora) i (2) unutar šire regije (na prostoru srednje i jugoistočne Europe koji je okružuje).

Da bismo mogli istražiti etnički i/ili nacionalni identitet, moramo znati što je identitet. O tome smo naprijed dovoljno kazali. To moramo imati na umu. Međutim, taj opći pojam identiteta valja sada usporediti s etničkim ili nacionalnim identitetom, jer je to tema ove rasprave. Kako smo upoznali, **identitet** (identitas, identité, identity, Identität) je istovjetnost, ono što je potpuno isto, a to je, prvo, odnos po kojemu je (u različitim okolnostima) nešto jednako sa samim sobom i, drugo, ukupnost činjenica i pojava koje služe da se jedna osoba ili neka pojava razlikuje od bilo koje druge (lični opis, ime, prezime, osobine, vjerovanja, ideje itd.) ili da se jedna grupa ili zajednica razlikuje od bilo koje druge grupe ili zajednice itd. Tu, kako

⁸⁰ Habermas 1988; Kalanj 1994; Supek 1996; Vattimo 1985.

vidimo, nastaju dva procesa konstrukcije identiteta: proces konstrukcije identiteta »prvoga« i »drugoga« i ujedno individualnog i kolektivnog identiteta.

Prema toj definiciji, koja je utemeljena kako na apstraktnom identitetu (prema formuli: A je A) tako i na kompleksnom identitetu (prema formuli: A je A i ne-A), koji govori o identitetu složenih i često promjenjivih pojava/procesa, **etnički i/ili nacionalni identitet** bi bio, prvo, odnos po kojemu je (u različitim okolnostima i razdobljima) jedna osoba, neka etnička grupa, etnička zajednica ili nacija jednaka sa samom sobom i, drugo, ukupnost činjenica i pojava (i subjektivnih doživljaja i objektivnih pokazatelja) koje služe da se jedna osoba, neka etnička grupa, neka etnička ili nacionalne zajednica razlikuje od bilo koje druge (identitet »drugoga«).⁸¹

Kazali smo da je vrlo teško, a često i nemoguće, upoznati identitet složenih pojava i procesa, kao što je na primjer etnički ili nacionalni identitet, a napose kada je riječ o njihovom identitetu u dalekoj prošlosti. Zato jer se i etnički i nacionalni i svi drugi (društveni) identiteti stalno mijenjaju. Kazali smo, i o tome nema problema, da je i etnicitet i identitet proces. Jer je ovdje riječ o društvu (društvenim sistemima i društvenim odnosima) i stalnim socijalnim promjenama.

Na tim osnovama, napose na osnovicama modernog društva, nastaje organizacija i svih oblika etnije i moderne nacije. Tijekom tih stalnih promjena, napose u epohi Moderne, mijenjaju se svi oblici i sadržaji identiteta, u suvremenom svijetu više negoli ikada ranije. Identitet se dakle pojavljuje u pluralnim oblicima i sredinama, koje se stalno mijenjaju. Posve je dakle jasno da je to izuzetno važno područje istraživanja i da obuhvaća sva razdoblja, od prvih početaka povijesti do suvremenosti. Taj je problem (istraživanja identiteta osoba, etničkih grupa, etničkih zajednica, naroda i nacija), istraživanje porijekla i razvoja nacije, etničkog i nacionalnog identiteta, dugo prisutan u društvenim znanostima u svijetu i o tome postoji vrlo opsežna literatura.⁸²

Na žalost naše društvene znanosti uopće, a napose naša historiografija još uvijek tome nisu posvetile dovoljnu pažnju. A na tom su važnom području već radili, kako je rečeno, hrvatski preporoditelji, političari i historičari u 19. i na početku 20. stoljeća. Danas se međutim nalazimo, s gledišta kritičke znanosti i primjene suvremenih znanstvenih modela i teorije na početku tog svestranog i veoma važnog istraživanja. U svakom slučaju, ako imamo na umu svjetske znanstvene rezultate o tome, onda je neosporno da smo na tom području istraživanja (i etnosa uopće i etničkih identiteta i nacionalnih identiteta i fenomena nacije) u velikom zaostatku. A ako to ne učinimo, istraživanje povijesti hrvatskog naroda ne može biti potpuna.

5. Etnički i nacionalni identiteti u Hrvatskoj u 19. stoljeću: društveni, kulturni i etnički pluralizam

U društvenim su znanostima uopće, a napose u historiografiji, istraživanja o porijeklu i integraciji nacije i izgradnji etnija, pa dakako i o konstrukciji etničkog i nacionalnog identiteta, utemeljena uglavnom na dva znanstvena modela.

Prvi model utemeljen je na teoriji *etno-geneze*.⁸³ U toj se teoriji ističe postojanje subjektivnih doživljaja nacije i etnije uopće, koji nastaju (kod ljudi) uz razne oblike patriotizma, uz

⁸¹ O tome više u poglavljima o identitetu u ovoj raspravi.

⁸² Usp. o tome literaturu na kraju rasprave; u tim se knjigama nalaze opsežna literatura.

⁸³ **Etnogeneza:** *etno-* (od ethnos – narod, tj., koji se odnosi na narod i narodnu baštinu) + *geneza* (nastanak, postanak, postojanje) = porijeklo, postanak i razvoj naroda/etnosa, ne i naroda/demosa.

proto-nacionalizam, etno-nacionalizam i nacionalizam.⁸⁴ Ta teorija proučava genezu naroda-etnosa, naroda istoga etničkog porijekla: genezu pred- i proto-etničke, etničke i napose *nacionalne svijesti* (individualne, grupne i kolektivne). Ističe posebno etničko porijeklo, te posebne etničke i nacionalne sentimente, tj. *psihološka stanja* (osjećajnost, čuvstvo ili proživljavanje) koja nastaju uz neku proto-etničku i etničku zajednicu, uz narod i narodnu zajednicu ili naciju i nacionalnu zajednicu, kao i posebne *psihičke konstitucije* (nacionalnu volju, nacionalni karakter, nacionalni duh). Ističe i proučava nadalje kolektivno etničko ili nacionalno ime, mit o zajedničkim precima, zajednička povijesna sjećanja, etnički i nacionalni identitet, nacionalnost, nacionalizam i etno-nacionalizam itd. Ta dakle teorija ne proučava genezu naroda-demos, koji kao narodna zajednica nastaje unutar političke zajednice iz različitih etničkih skupina i različitog etničkog porijekla.⁸⁵

Drugi je model utemeljen na teoriji *socio-geneze naroda i nacije*.⁸⁶ Taj znanstveni model dakako ima u vidu i etničke i nacionalne sentimente, ali prije svega nastoji istražiti objektivne činitelje (povijesne i društvene uvjete) koji utječu na porijeklo i razvojne etape etnija, naroda (i naroda-etnosa i naroda-demos) i moderne nacije kao entiteta. Taj model počiva na uvjerenju da su pojava i razvoj svih etnija, a napose naroda (organizacija njegove narodne zajednice) i moderne nacije (izgradnja homogene i cjelovite nacionalne zajednice), kao i njihova uzajamna ovisnost, *dugotrajni procesi* koji još uvijek nisu završeni. Nadalje, ističe da naciji uvijek prethodi određeni narod i njegov dugotrajni razvoj u povijesti; da se taj narod (kao dominantna etnija unutar vlastitog etničkog i političkog prostora) organizirao na mnogim područjima života unutar narodne zajednice, koja se zatim – pod utjecajem objektivnih činitelja (napose modernih globalnih sustava i vrijednosti) koje donosi *epoha Moderne i moderno društvo*, a to su uvijek bile konkretne povijesne i društvene promjene – mijenja i transformira u posve novu nacionalnu zajednicu; da na formiranje nacije (kao nacionalne zajednice u građanskom društvu) utječu mnoge vrijednosti u njihovoj međusobnoj ovisnosti, koje se javljaju kao nove strukture (ili integracijske nacionalne osnovice) na području književnoga jezika, viših oblika kulture, političkog i državnog sistema, kapitalističke privrede, društvenih sistema, opće pismenosti i obrazovanja, unutrašnje uprave, prava itd.; da su nositelji tih novih nacionalnih vrijednosti mnogobrojne nove organizacije, institucije, sub-zajednice (unutar šire nacionalne zajednice) i društveni pod-sistemi (unutar građanskog društva); da društveni sistemi (moderno društvo: građansko, civilno, kapitalističko, industrijsko i post-industrijsko) i socijalni odnosi bitno utječu na formiranje etnije, naroda i nacije, ali i etničkog i nacionalnog i višestrukog društvenog identiteta. Nadalje, polazi od spoznaje da je nacija zajednica (nacionalna) a ne društvo.⁸⁷

⁸⁴ Korunić 1997; Korunić 2000.

⁸⁵ Ako etniju i naciju promatramo pretežno preko subjektivnih činitelja (etničkog i nacionalnog identiteta, svjesnog opredjeljenja za neku etniju, pokrajinu ili zemlju, tj. preko etničkih i nacionalnih sentimentata koji nastaju u procesu identifikacije) teško ćemo upoznati njihovu pojavu, organizaciju i razvoj. Međutim, ako naciju promatramo kao konkretnu nacionalnu zajednicu, ako dakle krenemo od zbilje i naciju promatramo kao posve novi tip integracijske zajednice, kao moderne zajednice koja nastaje u epohi Moderne i modernog društva, jer do tada takve (cjelovite, homogene, s nacionalnim kolektivitetom i nacionalnim suverenitetom) zajednice nema, onda ćemo lakše pristupiti istraživanju njezina fenomena: porijekla, izgradnje i razvitka moderne nacije.

⁸⁶ **Socio-geneza naroda i nacije:** *socio-* (prvi dio riječi koji označava ono što se odnosi na društvo i zajednicu) + *geneza* (nastanak, postanak, postojanje) = porijeklo i razvitak i naroda-etnosa i naroda-demos i nacije (kao nacionalne zajednice) unutar društvenih sistema i socijalnih odnosa.

⁸⁷ Pojam zajednice (*communitas, community, Gemeinschaft*) kao opreka pojmu društvo (*societas, society, Gesellschaft*) i pojam nacionalne zajednice kao opreka pojmu i entitetu građansko društvo, u društvenim je znanostima već odavno poznat. Usp. o tome: Parsons 1969; Lerotić 1984; Maritain 1992; Korunić 1997; Korunić 1998; Korunić 2000.

I prvi znanstveni model (koji počiva na teoriji etno-geneze i ističe etničke i nacionalne sentimente) i drugi znanstveni model (koji polazi od objektivnih činitelja, te i narod i naciju promatra kao etnitet) valja imati u vidu i moramo ih primijeniti u istraživanju tako složenih problema kao što je porijeklo i izgradnja etnija, naroda i nacije, a napose kada proučavamo pojavu i razvoj etničkih i nacionalnih identiteta. Ali dakako uz uvjet da nam je jasno što želimo istraživati: prvo, da li kanimo proučavati fenomene patriotizma, proto-nacionalizma i nacionalizma i subjektivne doživljaje nacije ili, drugo, fenomen etnija, nacije i nacionalne zajednice (njihovo porijeklo, procese integracije i razvojne etape) preko njihovih objektivnih činitelja, ne zaboravljajući da etniju i naciju uvijek prate etnički i nacionalni sentiment i na tom području (sentimenata) proces konstrukcije etničkih i nacionalnih identiteta.⁸⁸

Etnički i nacionalni identiteti (individualni, grupni i kolektivni, na razini etničke ili nacionalne svijesti, na jednoj, i objektivni na razini zbilje, tj. identiteti etničkih zajednica i identitet hrvatske nacije, na drugoj strani) u Trojednoj kraljevini (Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji) u 19. stoljeću, kao i njihova uzajamna ovisnost ili interakcije među njima, bili su složeni, a još je složenije njihovo istraživanje. Prije svega, uz oblikovanje etničkih i nacionalnih identiteta (individualnih i kolektivnih na razini etničke i nacionalne svijesti) moramo uvijek promatrati formiranje i razvoj identiteta na razini zbilje: i identiteta etničkih grupa i identiteta hrvatskog naroda i identiteta hrvatske nacionalne zajednice i identiteta hrvatskog društva.⁸⁹

Međutim, kao u svakoj sredini, tako je i u Hrvatskoj neprekidni razvoj etničkih zajednica, napose izgradnja moderne hrvatske nacije, kao i etničkog i nacionalnog identiteta, bio veoma složen i dugotrajni proces. Prvo, kako smo kazali, u hrvatskim je pokrajinama postojalo više etnija: u Trojednoj kraljevini je u 19. stoljeću, kao i ranije, ali i kasnije u Hrvatskoj u 20. stoljeću, postojala kulturna i etnička raznolikost (pluralizam). U njoj je postojao hrvatski narod, koji se postupno prestrukturirao i izgradio u modernu hrvatsku naciju, i više sub-etničkih grupa i zajednica koje smo naprijed spomenuli. Drugo, ako to imamo na umu, onda moramo istražiti izgradnju, organizaciju i razvoj svih tih etnija i sub-etničkih grupa i njihov identitet. Tada nije teško uočiti, kako smo pokazali, da dominantni ili čelni položaj *najvažnije etnije* (ona koja je najbrojnija, koja u svojim rukama ima unutrašnju upravu, sudstvo, školstvo, službeni jezik, financije, gospodarstvo, nacionalni suverenitet, najvažnije kulturne i političke institucije itd.) ima hrvatski narod i hrvatska nacija.

To je bilo posve jasno mnogim hrvatskim preporoditeljima. O Tome su raspravljali u svojim radovima. To je bio krajnji cilj njihova nacionalnog programa. Hrvatskom je narodu taj dominantni položaj napose omogućavalo moderno društvo i njegov politički sustav. Na tim su osnovama – uzimajući hrvatski naroda kao najvažniju etniju u Hrvatskoj, onu koja je nosilac i cjelokupne tradicije i nacionalnog suvereniteta – gradili hrvatski politički i društveni pokret i cjelokupnu organizaciju javnoga života. Zato su neprekidno tragali za višestrukim identitetom hrvatskog naroda, ali i konstruirali njegov nov identitet.

Na temelju opsežnih istraživanja ovdje donosimo najvažnije tipove društvenih, etničkih i nacionalnih *identiteta* koji su tada u Hrvatskoj iskazivali pojedinci, razne etničke grupe, elite i kolektivi (na razini svijesti i/ili etničkih sentimenata) i ujedno njihovo postojanje u zbilji na

⁸⁸ Usp. o tome: Korunić 1997; Korunić 1999; Korunić 2000.

⁸⁹ Ne postoje temeljita istraživanja pojave i razvoja patriotizma, nacionalizma, etnija i sub-etničkih grupa, etničkog i nacionalnih identiteta, te etničkih i nacionalnih sentimenata u Hrvatskoj u 19. i 20. stoljeću. Postojeća naime istraživanja nisu na teorijskoj i metodološkoj razini koja postoje u svijetu. Tome svakako valja posvetiti posebnu pažnju. Usp. o tome: Šidak 1973; Šidak 1979; Stančić 1980; Banac 1988; Stančić 1989; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1998; Korunić 1999; Korunić 2000; Jelavich 1992; Gross 1985; Gross-Szabo 1992.

razini objektivnih pokazatelja (zajednice, kulture, jezika, obrazovanja, privrede, kulturnih i političkih institucija, teritorija, tradicije, prava itd.), ali ujedno i višestruke identitete koji nastaju u složenim društvenim odnosima u Hrvatskoj. Nužno je pritom razlikovati dvije razine identiteta u pluralnim odnosima: prvo, one koji su vezani uz višestruke društvene identitete u *pluralnim društvenim odnosima i stanjima* i, drugo, one koje su vezani uz etničke i nacionalne identitete u kojima se ogleda *kulturna i etnička raznolikost (pluralizam)*. I jedna i druga razina identiteta prisutna je u Hrvatskoj. U tom slučaju nužno je istražiti: a) društvo i društvene identitete ↔ okolina (unutar društvenih sistema/okolina i spram pluralnih društvenih odnosa) i b) etničke i nacionalne identitete ↔ okolina (napose odnos hrvatske nacije spram drugih etnija unutar kulturne i etničke raznolikosti).

Valja nadalje razlikovati dvije razine identiteta koje nastaju u procesu osobne identifikacije. Prva razina, kada kod pojedinaca/osoba nastaje *horizontalna (»bočna«) identifikacija* pri čemu se mogu pojaviti više identiteta jednakih po svojoj društvenoj vrijednosti, na primjer više identiteta-uloga: muškarac ↔ suprug ↔ roditelj ↔ profesija ↔ stanovnik nekog mjesta itd. Druga razina, kada kod pojedinaca nastaje *vertikalna identifikacija* i identiteti koji su u hijerarhijskoj uzajamnoj ovisnosti, na primjer identiteti kojima se iskazuje teritorijalna pripadnost: nekoj zavičajnoj regiji ↔ općini ↔ županiji ↔ hrvatskoj pokrajini ↔ političkoj zajednici ↔ hrvatskoj državi; ili identiteti kojima se iskazuje pripadnost etnosu: nekoj porodici ↔ užoj etničkoj grupi ↔ etničkoj zajednici ↔ hrvatskom narodu ↔ hrvatskoj naciji.

Rezultate istraživanja različitih tipova društvenih identiteta uopće, te napose etničkih i nacionalnih identiteta u Hrvatskoj u 19. stoljeću donosimo u drugom dijelu ove rasprave, jer je vrlo opsežna da se u časopisu objavi u cjelini. Taj drugi dio ćemo objaviti, kako je rečeno na početku, u slijedećem broju ovog časopisa. Tada ćemo donijeti i potpuniju/dodatnu literaturu i povijesne izvore.

Literatura i izvori

- Adamic 1944 = L. Adamic, *Nation of Nations*, New York 1944.
 Adorno 1979 = T. Adorno, *Negativna dijalektika*, Beograd 1979.
 Akzin 1964 = B. Akzin, *State and Nation*, London 1964.
 Alba 1990 = R. D. Alba, *Ethnic Identity*, Yale University press 1990.
 Alter 1985 = P. Alter, *Nationalismus*, Frankfurt am Main 1985.
 Anderson 1990 = B. Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica*, Zagreb 1990.
 Ansart 1974 = P. Ansart, *Les idéologies politique*, Paris 1974.
 Apter 1965 = D. Apter (ur.), *Ideology and Discontent*, New York 1965.
 Armstrong 1982 = J. Armstrong, *Nations before Nationalism*, Chapel Hill 1982.
 Artuković 1991 = M. Artuković, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova: Srbobran 1884–1902. godine*, Zagreb 1991.
 Artuković 2000 = M. Artuković,
 Bahro 1981 = R. Bahro, *Alternativa*, Zagreb 1981.
 Bakunjin 1979 = M. A. Bakunjin, *Država i sloboda*, Zagreb 1979.
 Banac 1988 = I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1988.
 Barth 1969 = F. Barth, *Ethnic Groups and Boundaries*, Boston 1969.
 Baron 1947 = S. W. Baron, *Modern Nationalism and Religion*, New York 1947.
 Bauer 1907 = O. Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, Wien 1907. i Wien 1924.
 Bauer 1983 = O. Bauer, *Pojam nacije*, Politička misao 1/1, Zagreb 1983.
 Behschnitt 1980 = W. D. Behschnitt, *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830–1914: Analyse und Typologie der nationalen Ideologie*, München 1980.

- Bell 1960 = D. Bell, *The End of Ideology*, New York 1960.
- Bell 1967 = R. Bell-D. Edwards-R. Wagner, *Political Power: A Reader in Theory and Research*, New York 1967.
- Bell 1974 = R. Bell-W. Freeman (ur.), *Ethnic and Nation building*, California 1974.
- Bennet 1975 = J. Bennet (ur.), *The New Ethnicity. Perspectives from Ethnology*, Minnesota 1975.
- Berger 1973 = P. L. Berger-T. Luckmann, *The Social Construction of Reality*, Middlesex 1973.
- Berger 1979 = P. L. Berger, *Facing up to Modernity*, New York 1979.
- Berger 1995 = P. L. Berger, *Kapitalistička privreda*, Zagreb 1995.
- Berlin 1990 = I. Berlin, *Der Nationalismus*, Frankfurt am Main 1990.
- Biti 2000 = Vl. Biti, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Zagreb 2000.
- Bobbio 1985 = N. Bobbio, *Stato, Governo e Società*, Torino 1985.
- Boas 1982 = F. Boas, *Um primitivnog čovjeka*, Beograd 1982.
- Bottomore 1977 = T. Bottomore, *Sociologija kao društvena kritika*, Zagreb 1977.
- Brass 1991 = P. Brass, *Ethnicity and Nationalism. Theory and Comparison*, London 1991.
- Breuilly 1982 = J. Breuilly, *Nationalism and the State*, Manchester 1982.
- Budak (ur.) 1995 = N. Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb 1995.
- Budak 1999 = N. Budak, *Etničnost i povijest*, u: *Etničnost i povijest*, ur. E. Heršak, Zagreb 1999.
- Clerque 1968 = B. de Clerque, *Religion, idéologie et politique*, Bruxelles 1968.
- Cohen 1983 = J. Cohen i J. Rogers, *On Democracy*, New York 1983.
- Cole 1974 = J.W. Cole – E. R. Wolf, *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*, New York-London 1974.
- Colletti 1982 = L. Colletti, *Ideologija i društvo*, Zagreb 1982.
- Čičak-Chand 1998 = R. Čičak-Chand i J. Kumpes (ur.), *Etničnost, nacija, identitet: Hrvatska i Europa*, Zagreb 1998.
- Davis 1967 = H. Davis, *Nationalism and Socialism*, New York 1967.
- Davis 1978 = B. Davis, *Toward a Marxist Theory of Nationalism*, New York 1978.
- Delannoi 1991 = G. Delannoi i P. A. Taguieff (ur.), *Théories du nationalisme*, Paris 1991.
- Deutsch 1966 = K. W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication*, New York 1966.
- Deutsch 1969 = K. W. Deutsch, *Nationalism and its Alternatives*, New York 1969.
- Deželić 1879 = G. Deželić, *Hrvatska narodnost ili duša hrvatskog naroda*, Zagreb 1879.
- Dietrich 1970 = G. Dietrich i H. Walter, *Grundbegriffe der psychologischen Fachsprache*, München-Ehrenwirth 1970.
- Domenach 1986 = J. M. Domenach, *Approches de la modernité*, Paris 1986.
- Dugandžija 1983 = N. Dugandžija, *Religija i nacija*, Zagreb 1983.
- Duverger 1974 = M. Duverger, *Modern Democracies*, Illinois 1974.
- Emerson 1960 = R. Emerson, *From Empire to Nation*, Boston 1960.
- Fishman 1968 = J. Fishman – C. Ferguson – C. Gupta, *Language Problems of Developing Nations*, New York 1968.
- Fleck 1998–99 = H. G. Fleck (ur.), *Liberalizam i katolicizam u Hrvatskoj*, zbornik radova, knj. I–II, Zagreb 1998. i 1999.
- Fleck-Graovac 2000–02 = H. G. Fleck i I. Graovac (urednici), *Dijalog povjesničara – povjesničara*, zbornici radova, knj. 1–5, Zagreb 2000. do 2002.
- Fromkin 1981 = D. Fromkin, *The Independence of Nations*, New York 1981.
- Furet 1992 = F. Furet, *La democrazia in Europa*, Rim 1992.
- Gabel 1974 = J. Gabel, *Idéologies*, Paris 1974.
- Gellner 1994 = E. Gellner, *Encounters with Nationalism*, Cambridge 1994.
- Gellner 1998 = E. Gellner, *Nacija i nacionalizam*, Zagreb 1998.
- Gierer 1981 = A. Gierer, *Die Physik und das Verständnis des Lebendigen*, München 1981.
- Gierer 1985 = A. Gierer, *Die Physik, das Leben und die Seele*, München 1985.
- Giesen 1991 = B. Giesen, *Nationale und kulturelle Identität*, Frankfurt 1991.
- Goati 1979 = V. Goati, *Ideologija i društvena stvarnost*, Beograd 1979.
- Goldstein 1995 = I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995.

- Gouldner 1968 = A. Gouldner, *The Dialectic of Ideology and Technology*, New York 1968.
- Grafenauer 1966 = B. Grafenauer, *Pitanje srednjovekovne etničke strukture prostora jugoslovenskih naroda i njenog razvoja*, Jugoslovenski istorijski časopis 1966.
- Grillo 1981 = P. Grillo, *Nation and State in Europe: Antropological Perspectives*, London 1981.
- Gross 1973 = M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973.
- Gross 1981 = M. Gross, *O integraciji hrvatske nacije*, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, ur. M. Gross, Zagreb 1981, 175–190.
- Gross 1985 = M. Gross, *Počeci moderne Hrvatske: Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850–1860. godine*, Zagreb 1985.
- Gross-Szabo 1992 = M. Gross i A. Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu: Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb 1992.
- Habermas 1969 = J. Habermas, *Javno mnjenje: Istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva*, Beograd 1969.
- Habermas 1988 = J. Habermas, *Filozofski diskurs moderne*, Zagreb 1988.
- Habsburgermonarchie 1848 = *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, sv. I–III, ur. A. Wandruszka – P. Urbanisch, Wien 1973, 1975, 1980.
- Haromme 1977 = *O nužnosti izgrađivanja nacionalne i demokratske države*, Marksizam u svetu 10, Beograd 1977.
- Haselsteiner 1997 = H. Haselsteiner, *Ogledi o modernizaciji u srednjoj Europi*, Zagreb 1997.
- Haupt 1974 = G. Haupt i M. Lowy, *Les Marxistes et question nationale 1848–1914*, Paris 1974.
- Hayek 1960 = F. A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, London 1960.
- Hayes 1931 = C. H. Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, New York 1931.
- Hegel 1987 = G. W. F. Hegel, *Enciklopedija filozofskih znanosti*, Sarajevo 1987.
- Heidegger 1996 = M. Heidegger, *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*, Zagreb 1996.
- Held 1990 = D. Held, *Modeli demokracije*, Zagreb 1990.
- Held 1997 = D. Held, *Demokratija i globalni poredak*, Beograd 1997.
- Herch 1956 = J. Herch, *Idéologie et réalité*, Paris 1956.
- Hobsbawm 1983 = E. J. Hobsbawm i T. Ranger (ur.), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983.
- Hobsbawm 1993 = E. J. Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb 1993.
- Hodge-Grbin 2000 = C. Hodge i M. Grbin, *Europa i nacionalizam: Nacionalni identitet naspram nacionalnoj netrpeljivosti*, Zagreb 2000.
- Horowitz 1985 = D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict*, London 1985.
- Hroch 1985 = M. Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europa*, Cambridge 1985.
- Hrvatski državni sabor 1848 = *Hrvatski državni sabor 1848. godine*, sv. 1, ur. J. Kolanović, Zagreb 2001.
- Jäggi 1993 = C. J. Jäggi, *Nationalismus und ethnische Minderheiten*, Zürich 1993.
- Janjić 1987 = D. Janjić, *Država i nacija*, Zagreb 1987.
- Jelavich 1992 = C. Jelavich, *Južnoslavenski nacionalizmi*, Zagreb 1992.
- Jenkins 1997 = R. Jenkins, *Rethinking ethnicity*, London 1997.
- Jenkins (Dženkins) 2001 = R. Jenkins, *Etnicitet u novom ključu*, Beograd 2001.
- Kalanj 1994 = R. Kalanj, *Modernost i napredak*, Zagreb 1994.
- Kamenka 1976 = E. Kamenka (ed.), *Nationalism*, London 1976.
- Kann 1950 = R. A. Kann, *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg monarchy 1848–1918*, I, New York 1950.
- Kann 1957 = R. A. Kann, *The Habsburg Empire*, New York 1957.
- Kann 1974 = R. A. Kann, *A History of the Habsburg Empire 1526–1918*, London 1974.
- Kant 1976 = I. Kant, *Um i sloboda*, Beograd 1976.
- Karaman 1972 = I. Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. st.*, Zagreb 1972.
- Karaman 1989 = I. Karaman, *Privredni život Banske Hrvatske od 1700. do 1850. godine*, Zagreb 1989.
- Karaman 1991 = I. Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800–1941. godine*, Zagreb 1991.
- Kardelj 1973 = E. Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, Beograd 1973.
- Kardelj 1975 = E. Kardelj, *Nacije i međunarodni odnosi*, Beograd 1975.
- Katičić 1998 = R. Katičić, *Literarum studia: Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb 1998.

- Kautsky 1887 = K. Kautsky, *Die moderne Nationalität*, Neue Zeit V, Wien 1887.
- Kedourie 1971 = E. Kedourie, *Nationalism*, London 1971.
- Kemiläinen 1964 = A. Kemiläinen, *Nationalism*, Jyväskylä 1964.
- Kemper 1993 = P. Kemper (ur.), *Postmoderna ili borba za budućnost*, Zagreb 1993
- Kessler 1981 = W. Kessler, *Politik, Kultur und Gesellschaft in Kroatien und Slawonien in der erste Hälfte des 19 Jahrhunderts. Historiographie und Grundlagen*, München 1981.
- Klaić 1971 = N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971.
- Klaić 1873 = Vj. Klaić, *Prirodni zemljopis Hrvatske*, Zagreb 1873.
- Klaić 1899 = Vj. Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*, Zagreb 1899.
- Klaić 1930 = Vj. Klaić, *Hrvati i Hrvatska: Ime Hrvat u povijesti slavenskih naroda*, Zagreb 1930. i (drugo izdanje) Split 1991.
- Klotz 1984 = H. Klotz, *Modrne und Postmoderne*, Wiesbaden 1984.
- Koestler 1967 = A. Koestler, *The Ghost in the Machine*, London 1967.
- Kohn 1929 = H. Kohn, *History of Nationalism in the East*, London 1929.
- Kohn 1946 = H. Kohn, *The Idea of Nationalism*, New York 1946.
- Kohn 1955 = H. Kohn, *Nationalism: Its Meaning and History*, Princeton 1955.
- Kohn 1956 = H. Kohn, *Nationalism and Liberty*, New York 1956.
- Kohn 1962 = H. Kohn, *The Age of Nationalism*, New York 1962.
- Korunić 1986 = P. Korunić, *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici: Hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848–1870 godine*, Zagreb 1986.
- Korunić 1989 = P. Korunić, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835–1875: Studija o političkoj teoriji i ideologiji*, Zagreb 1989.
- Korunić 1991 = P. Korunić, *Program konfederalizma u hrvatskoj političkoj i društvenoj misli u XIX. stoljeću*, Povijesni prilozi 10, Zagreb 1991, 103–156.
- Korunić 1992 = P. Korunić, *Hrvatski nacionalni i politički program 1848–49. godine*, Povijesni prilozi 11, Zagreb 1992, 177–122.
- Korunić 1993 = P. Korunić, *O porijeklu hrvatske nacije u hrvatskoj politici u 19. stoljeću*, Povijesni prilozi 12, Zagreb 1993, 133–228.
- Korunić 1994 = P. Korunić, *Problem istraživanja porijekla hrvatske nacije*, Spomenica Ljube Bobana, Zagreb 1994, 145–157.
- Korunić 1997 = P. Korunić, *Porijeklo i integracija nacije kao znanstveni problem*, Migracijske teme 3, Zagreb 1997, 151–188.
- Korunić 1998a = P. Korunić, *Hrvatski nacionalni program i društvene promjene za revolucije 1848–1849. godine*, Radovi 31, Zagreb 1998, 9–39.
- Korunić 1998b = P. Korunić, *Struktura hrvatskog programa i društvene promjene za revolucije 1848–49. godine*, Historijski zbornik LI, Zagreb 1998, 83–96.
- Korunić 1999a = P. Korunić, *Porijeklo i integracija hrvatske nacije kao znanstveni problem*, u: Zbornik M. Gross, Zagreb 1999, 137–160.
- Korunić 1999b = P. Korunić, *Porijeklo, integracija i budućnost nacije*, u: *Etničnost i povijest*, priredio E. Heršak, Zagreb 1999, 55–82.
- Korunić 2000 = P. Korunić, *Fenomen nacije: porijeklo, integracija i razvoj*, Historijski zbornik LIII, Zagreb 2000, 49–99.
- Koslowski 1986 = P. Koslowski i drugi, *Moderne und Posmoderne*, Weinheim 1986.
- Kržišnik-Bukić 1995 = V. Kržišnik-Bukić (ur.), *Slovinci v Hrvaški*, Ljubljana 1995.
- Leclercq 1979 = E. Leclercq, *La nation et son ideologie*, Paris 1979.
- Lemberg 1986 = E. Lemberg, *Zapadnoevropski pojam nacije*, Sarajevo 1986.
- Lerotic 1984 = Z. Lerotic, *Nacija*, Zagreb 1984.
- Lerotic 1985 = Z. Lerotic, *Načela federalizma višenacionalne države*, Zagreb 1985.
- Lijphart 1992 = A. Lijphart, *Demokracija u pluralnim društvima*, Zagreb 1992.
- Lipset 1969 = S. M. Lipset, *Politički čovek*, Beograd 1969.
- Löwith 1990 = K. Löwith, *Svjetska povijest i događanja spasa*, Zagreb 1990.
- Lyotard 1979 = J. F. Lyotard, *La Condition postmoderne*, Paris 1979.
- Lyotard 1982 = J. F. Lyotard, *Das postmoderne Wissen*, Bremen 1982.

- Lyotard 1985 = J. F. Lyotard, *Immaterialität und Postmoderne*, Berlin 1985.
- Luhmann 1998 = N. Luhmann, *Teorija sistema*, Beograd 1998.
- Luhmann 2001 = N. Luman, *Društveni sistemi: Osnovi opšte teorije*, Beograd 2001.
- Macartney 1971 = W. A. Macartney, *The Habsburg Empire*, London 1971.
- Mannheim 1968 = K. Mannheim, *Ideologija i utopija*, Beograd 1968.
- Marcuse 1977 = H. Marcuse, *Kultura i društvo*, Beograd 1977.
- Maritain 1990 = J. Maritain, *Filozofija povijesti*, Zagreb 1990.
- Maritain 1992 = J. Maritain, *Čovjek i država*, Zagreb 1992.
- Markus 2000 = T. Markus, *Hrvatski politički pokret 1848.–1849. godine: ustanove, ideje, ciljevi, politička kultura*, Zagreb 2000.
- Markus 2001 = T. Markus, *Slavenski Jug 1848.–1850. godine i hrvatski politički pokret*, Zagreb 2001.
- Meynard 1961 = J. Meynard, *Destin des idéologies*, Lausanne 1961.
- Mill 1992 = J. S. Mill, *O slobodi*, u: *Izabrani politički spisi*, Zagreb 1992.
- Minogue 1969 = K. R. Minogue, *Nationalism*, London 1969.
- Neumann 1974 = F. Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb 1974.
- Parsons 1967 = T. Parsons, *Politics and Social Structure*, New York 1967.
- Parsons 1969 = T. Parsons i drugi, *Teorije o društvu*, Beograd 1969.
- Parsons 1991 = T. Parsons, *Društva*, Zagreb 1991.
- Platon 1911 = A. Platon, *Nacionalizam*, Beograd 1911.
- Plessner 1997 = H. Plessner, *Zakašnjela nacija*, Zagreb 1997.
- Pokrovac 1991 = Z. Pokrovac (ur.), *Građansko društvo i država*, Zagreb 1991.
- Poutignat 1995 = Ph. Poutignat i J. Streiff-Fenart, *Théories de l'Ethnicité*, Paris 1995.
- Putinja 1997 = F. Poutignat i J. Streiff-Fenart, *Teorije o etnicitetu*, Beograd 1997.
- Pusić 1989 = E. Pusić, *Društvena regulacija*, Zagreb 1989.
- Rabushka 1972 = A. Rabushka i A. Shepsle, *Politics in Plural Societies*, Ohio 1972.
- Rački 1861 = F. Rački, *Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dynastie*, Beč 1861.
- Rački 1877 = F. Rački, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb 1877.
- Rački 1971 = J. J. Strossmayer – F. Rački, *Politički spisi*, ur V. Koščak, Zagreb 1971.
- Radić 1936 = A. Radić, *Narod i narodoznanstvo*, Zagreb 1936.
- Raukar 1997 = T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovje*, Zagreb 1997.
- Redžić 1963 = E. Redžić, *Prilozi o nacionalnom pitanju*, Sarajevo 1963.
- Rejai 1971 = M. Rejai (ed), *Decline of Ideology*, New York 1971.
- Renan 1981 = E. Renan, *Što je nacija*, Kulturni radnik 6, Zagreb 1981.
- Renner 1899 = K. Renner, *Staat und Nation*, Wien 1899.
- Renner 1964 = K. Renner, *Die Nation: Mythos und Wirklichkeit*, Wien 1964.
- Rihtman-Auguštin 2001 = D. Rihtman-Auguštin, *Etnologija i etnomit*, Zagreb 2001.
- Robertson 1979 = M. Robertson, *Nationalism in the Twentieth Century*, Oxford 1979.
- Sartori 1965 = G. Sartori, *Democratic Theory*, New York 1965.
- Schelling 1985 = F. W. J. Schelling, *O bitstvu slobode*, Zagreb 1985.
- Schulz 1994 = H. Schulz, *Staat und Nation in der europäischen Geschichte*, München 1994.
- Seton-Watson 1980 = H. Seton-Watson, *Države i nacije*, Zagreb 1980.
- Sigmund 1963 = P. Sigmund (ed.), *Ideologies of the Develping Nations*, London 1963.
- Skok 1934 = P. Skok, *Dolazak Slavena na Mediteran*, Split 1934.
- Skok 1950 = P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, Zagreb 1950.
- Smičiklas 1882 = T. Smičiklas, *Povijest Hrvatska*, Zagreb 1879. (I) i 1882. (II)
- Smičiklas 1904–1990 = T. Smičiklas, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae – Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, vol. I–XVIII, Zagreb 1904–1990.
- Smith 1979 = A. D. Smith, *Nationalism in the Twentieth Century*, Oxford 1979.
- Smith 1983 = A. D. Smith, *Theories of Nationalism*, London 1983.
- Smith 1986 = A. D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford 1986.
- Smith 1991 = A. D. Smith, *National Identity*, London 1991.
- Smit 1998 = A. D. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd 1998.

- Solar 1998 = M. Solar, *Edipova braća i sinovi: Predavanja o mitu, mitskoj svijesti i mitskom jeziku*, Zagreb 1998.
- Stančić 1980 = N. Stančić, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji: M. Pavlinović i njegov krug do 1869*, Zagreb 1980.
- Stančić 1989 = N. Stančić, *Gajevo žJoš Hrvatska ni propala' iz 1832–33: ideologija Lj. Gaja u pripremmom razdoblju hrvatskog narodnog preporoda*, Zagreb 1989.
- Stančić 1985 = N. Stančić, *Hrvatski narodni preporod 1790–1848, u: Hrvatski narodni preporod 1790–1848. Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta*, Zagreb 1985.
- Stančić 1998 = N. Stančić, *Das Jahr 1848 in Kroatien: unvollendete Revolution und nationale Integration*, Südost-Forschungen 57, München 1998, 103–128.
- Sugar 1969 = P. Sugar i I. Lederer (ur), *Nationalism in Eastern Europe*, Seattle 1969.
- Suić 1995 = M. Suić, *Pristupna razmatranja uz problem etnogeneze Hrvata*, u: Etnogeneza Hrvata, ur. N. Budak, Zagreb 1995, 13–27.
- Supek 1996 = R. Supek, *Modernizam i postmodernizam*, Zagreb 1996.
- Suppan 1999 = A. Suppan, *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj 1835–1918. godine*, Zagreb 1999.
- Südland 1991 = L. V. Südland (I. Pilar), *Južnoslavensko pitanje*, Zagreb 1991.
- Szücs 1981 = J. Szücs, *Nation und Geschichte: Studien*, Budimpest, 1981.
- Šidak 1968 = J. Šidak i drugi, *Povijest hrvatskog naroda 1860–1914*, Zagreb 1968.
- Šidak 1988 = J. Šidak i drugi, *Hrvatski narodni preporod – ilirski pokret*, Zagreb 1988.
- Šidak 1973 = J. Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća*, Zagreb 1973.
- Šidak 1979 = J. Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848–49. godine*, Zagreb 1979.
- Šišić 1923 = F. Šišić, *Ime Hrvat i Srbin i teorija o doseljenju Hrvata i Srba*, Godišnjica N. Čupića 35, 1923.
- Šišić 1925 = F. Šišić, *Hrvatska povijest od najstarijih vremena do potkraj 1918*, svezak 1, Zagreb 1925.
- Šuvar 1970 = S. Šuvar, *Nacije i međunacionalni odnosi*, Zagreb 1970.
- Tagore 1921 = R. Tagore, *Nacionalizam u Italiji*, Zagreb 1921.
- Tilly 1975 = C. Tilly, *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton 1975.
- Vattimo 1987 = G. Vattimo, *La fin de la modernité*, Paris 1987.
- Vattimo 1991 = G. Vattimo, *Kraj moderne*, Novi Sad 1991.
- Vranicki 1970 = P. Vranicki, *Mjesto nacionalnog pitanja u marksističkoj teoriji*, Naše teme 1, Zagreb 1970.
- Weber 1976 = M. Weber, *Privreda i društvo*, I–II, Beograd 1976.
- Weber 1986 = M. Weber, *Metodologija društvenih nauka*, Zagreb 1986.
- Welsch 1987 = W. Welsch, *Unsere postmoderne Moderne*, Weinheim 1987.
- Wiatr 1972 = J. Wiatr, *Osnovni problemi teorije nacije*, Ideje 6, Beograd 1972.
- Winkler 1985 = H. A. Winkler, *Nationalismus*, Königstein 1985.
- Wodak 1998 = R. Wodak, *Zur diskursiven Konstruktion nationaler Identität*, Frankfurt am Main – Suhrkamp 1998.
- Zöllner 1997 = E. Zöllner i T. Schüssel, *Povijest Austrije*, Zagreb 1997.

Summary

Nation and National Identity: Origin and Integration of the Croatian Nation

Petar Korunić

Since it is quite extensive, this paper cannot be published in whole. The first part, published in this issue, focuses on theoretical problems of identity. The second part, which will be published in the following issue, will examine different types of social, ethnic and national identities in 19th century Croatia. The paper is only a part of extensive research on cultural and ethnic diversity (pluralism) in

Croatia, on different types of social, religious, cultural, ethnic and national identities, and relations toward other identities, ethnic groups, nations, and cultures. This extremely extensive research field is of great importance for the entire history of the Croatian nation, and for its relation toward other cultures, nations and national groups since the Middle Ages to the present. Even though some research had already been done on this subject and some of the results printed, this topic has not yet been adequately researched in Croatia. The few research attempts on the subject have been below the level of modern critical science, scientific models and theories. Such research projects have to involve several disciplines and have to consider the results of other social sciences such as historiography, sociology, politicalology, anthropology, ethnology and ecology.

Ethnic revival in the modern world – as well as persisting ethnic and national changes, differences and conflicts (social, ethnic and national) in all areas, in the past and at present – as well as the lasting presence of the problem of researching the phenomenon of nation and nationalism, inspired many researchers in social sciences to thoroughly research the phenomenon of ethnic and national identity.

There is a difference between the ethnic and the national. These are two different notions (ethnic and national), two different societies (ethnic and national), and two different identities (ethnic and national). Ethnic groups have always been connected with the history of mankind: with man and with relations between people. They can be found in all regions of the world and in all periods since prehistoric times. Cultural and ethnic diversity (pluralism) are not new. Ethnic and cultural diversity as well as social pluralism existed in the past and exist now, in our modern world. The earliest ethnic communities (proto-ethnic groups: tribes, races, ethnic groups) and ethnic identities are of older origin than nations and national identities. This is because nations and national states, which are the result of the culmination of the process of ethnic formation of a community, and national identities, are fairly recent phenomena, formed between the end of the 18th and the end of the 20th centuries.

This is the model in which ethnicity and ethnic identity are viewed as a process in which different social, ethnic and/or national identities originate, continuously develop and transform (1) within organized ethnic groups, (nations), sub-ethnic groups, and their subcultures (ethnic groups); (2) on the level of continuous social changes, social relations and situations, and (3) on the level of interpersonal relationships in the process of social interaction. In the course of these on-going changes in the present, and greatly influenced by modernization and integration of societies and modern social systems, we are witnesses to the birth of entirely new phenomena. Besides individual and group identities we can also see the formation of entire collective identities: cultural, educational, political, economic, ethnic, national, etc.

The author then discusses the most important forms and types of identity. He proceeds from his assertion that since antiquity Croatia has always had cultural and ethnic diversity (pluralism) as well as social pluralism. Identity is therefore a process of identification and an interaction within pluralistic relations and situations: ethnic, cultural and social. This pluralistic world, these complex social and cultural interactions, continuously and endlessly change through time. These changes are influenced by the society and by social systems.

When we speak about ethnic and national identities it is necessary to discover the process of identification and/or construction of these identities with the help of scientific models: with the help of the identity of identity formula (A is A , and yet simultaneously it is a non- A), and simultaneously of the formula concerning the differences between the identities of »the first« and »the second« – that is the difference between »us« and »them,« in other words. This is a process in which ethnic and national identities are formed as the result of the movement of entities (ethnic groups, nations) through the sum of differences and opposites, through the sum of the identity of the Other, or through the sum of identity and environment: identity + its environment. This environment is a complex factor, much more so than the identity itself.

But without these other identities and values it is not possible to learn about the identity of the »first« either.